

Hanna de freule door J.J. Cremer

Het handschrift is gedateerd Den Haag, juli 1871 - 12 oktober 1872. Pentekeningetje door de auteur op fol. 36v: verhaalscène. 180 fol. Informatiepagina Hanna de freule. Introductie op Youtube.

Publicatieoverzicht:

1e druk: Amsterdam: G.L. Funke, 1873. 2 delen. 223, 231 p.

2e druk: Amsterdam: G.L. Funke en P. van Santen, 1873. 278 p. Premie van Het Nieuws van den dag voor 1873. Met nawoord van de uitgevers over het ontbreken van de correctie van de drukproef door de schrijver, januari 1873.

3e druk: Amsterdam: G.L. Funke, 1874. 2e druk. 278 p.

4e druk: Leiden D. Noothoven van Goor, 1880. 273 p. Romantische Werken, dl. 10.

5e druk: Leiden: A.W. Sijthoff, [ca. 1887]. 4e druk. 306 p. Vijftig-cents-editie, no. 15.

6e druk: Leiden: A.W. Sijthoff, [ca. 1889]. 5e druk. 306 p. Vijftig-cents-editie, no. 15.

7e druk: Leiden: A.W. Sijthoff, [ca. 1890]. 6e druk. 306 p. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

8e druk: Leiden: A.W. Sijthoff, [1896]. 5e druk. 306 p. Romantische werken, deel 4.

9e druk: Leiden: A.W. Sijthoff's Uitg.-mij, [ca. 1917]. 7e druk. 306 p. Romantische werken. Rode serie.

10e druk in: Trilogie. Dokter Helmond en zijn vrouw. Hanna de freule. Tooneelspelers. Independently published, 2023. ISBN: 979-8852973245. 606 p.

Vertalingen:

Die Arbeitersprinzessin roman in 2 Banden. Dem Hollandischen nacherzahlt von Adolf Glaser. Westermann, 1875. 284 p.

Arbejderprinsessen: efter det Hollandske. Kopenhagen: L. Jordans forlag, 1875. 2 dl. 224, 196 p, Gedrukt door: Henr. Donatzky in Helsingør.

Arbejderprinsessen. In: Helsingørs Dagblad van 23-2-1875 tot 5-7-1875, Tweede Deel van 7-5-

1875. Feuilleton in Deense krant.
Handschrift Hanna freule:

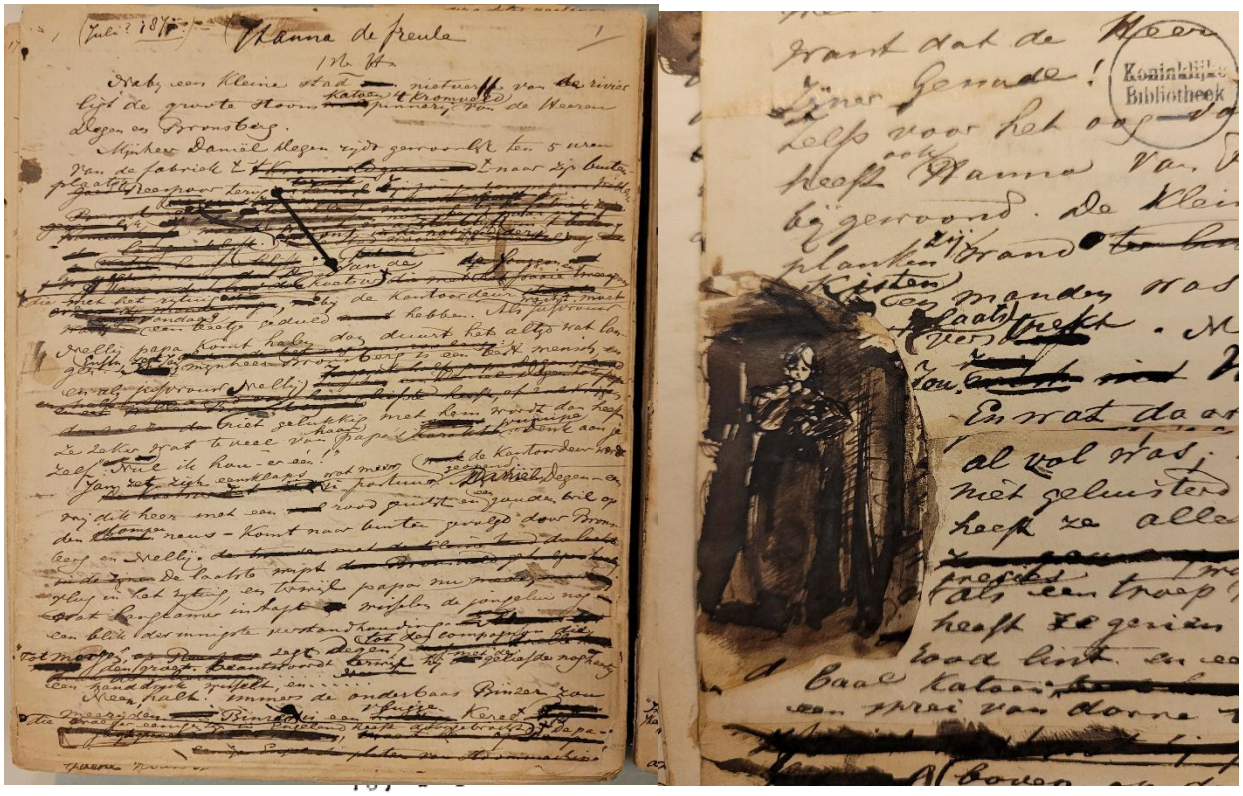

HANNA DE FREULE

DOOR

J. J. CREMER

Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage

EERSTE DEEL

AMSTERDAM — G. L. FUNKE — 1873

Die Arbeiterprinzessin: Roman in 2 Bänden von J. J. Cremer. Dem Holländischen nacherzählt von Adolf Glaser

1 januari 1875
George Westermann

Lezen

Die Arbeiterprinzessin.

Roman in zwei Bänden

von

J. J. Cremer.

Dem Holländischen nacherzählt

von

Adolf Glaser.

Zweiter Band.

Braunschweig,
Druck und Verlag von George Westermann.
1875.

Die Titelbl. fehlt
Arbeiterprinzessin,
v. Cremer. [Cremer, J. J.
Dem Holländischen nacherzählt
v. Ad. Glaser.
Erster Band.
Braunschweig,
bei Westermann.
1875.

P.o.rel. 8115e (1

Erstes Capitel.

Nahe bei dem Städtchen Feenburg, an der Mündung des Flusses, liegt die Dampf-Baumwollspinnerei der Herren Deger und Braunberg.

Herr Deger fährt gewöhnlich gegen vier Uhr von der Fabrik nach seinem Landhause zurück.

Es wird spät, denkt Johann, der Kutscher, der mit dem Wagen vor der Comptoirthür hält, aber es ist heute kein Wunder! Wenn Fräulein Nelly ihren Papa abholt, dann muß der alte Herr wohl etwas Geduld haben; Herr Braunberg ist aber auch ein prächtiger Mensch und wenn es erst so weit ist, daß er mit dem Fräulein in den Wagen steigt, dann wird Niemand lieber als ich sie nach dem Stadthause und in die Kirche fahren.

Gleich darauf setzt sich Johann in Positur und die Comptoirthür wird geöffnet.

Herr Daniel Deger, ein kleiner, dicker Herr mit

Werken in boekvorm die in het Deens vertaald zijn of in Denemarken zijn uitgegeven, 1975.

Cremer, JJ: **De arbeidersprinses** . Naar de Nederlanders. ♦
Uitgeverij L. Jordan, 1875. 1.-2. Deel, 224 + 196 pagina's.
(Drukkerij: Gedrukt door Henr. Donatzky in Helsingør) (
1875 , roman) EMP3210
originele titel: Hanna the Maid, 1873
onderdeel van: Helsingørs Dagblad

Details

vertaald door **Anoniem**

Notities

De Duitse vertaling uit 1875 luidt: Die Arbeiterprinzessin.

Knipselserie in Helsingørs Dagblad van 23-2-1875 tot 5-7-1875, Tweede Deel van 7-5-1875.

Algemeen handelsblad, 5 augustus 1872:

Naar wij vernemen, legt de heer J. J. Cremer de laatste hand aan een nieuwen roman, getiteld Hanna „de freule," die dit najaar in 2 deelen het licht zal zien. (*N. v. d. D.*)

Opregte Haarlemsche courant, 6 augustus 1872:

— *Het Nieuws van den Dag* meldt, dat de heer *J. J. Cremer* spoedig eenen nieuwen roman zal leveren, getiteld: „Hanna de freule."

Algemeen handelsblad, 8 november 1872:

NIEUWE ROMANS,
verschenen bij G. L. FUNKE, te Amsterdam.
DEZELFDE EN TOCH EENE ANDERE. Roman van G. RAIMUND, vertaald door F. G. LAGERS, 2 deelen 8°. Prijs..... *f* 4·80
UIT HET LEVEN DER DUITSCHE JODEN. Novellen van LEOPOLD KOMPERT, vertaald door G. T. BRUIJN. Prijs..... *f* 2.75
VERZOEND, door AMELIE GODIN. Prijs..... *f* 3.—
Ter perse: **HANNA DE FREULE**, door J. J. CREMER. Roman in 2 ryoaal 8°. deelen..... *f* 5.90
(35395)

Algemeen handelsblad 5 augustus 1872:

Naar wij vernemen, legt de heer J. J. Cremer de laatste hand aan een nieuwen roman, getiteld Hanna „de freule," die dit najaar in 2 deelen het licht zal zien. (*N. v. d. D.*)

Opregte Haarlemsche courant, 6 augustus 1872:

— *Het Nieuws van den Dag* meldt, dat de heer *J. J. Cremer* spoedig eenen nieuwen roman zal leveren, getiteld: „Hanna de freule."

Opregte Haarlemsche courant, 6 november 1872:

NIEUWE ROMANS,

verschenen bij **G. L. FUNKE**, te Amsterdam.

Dezelfde en toch eene Andere. Roman van ***G. Raimund***, vertaald door ***F. G. Lagers***, 2 deelen 8°. Prijs.....*f* 4,90

Uit het Leven der Duitsche Joden. Novellen van ***Leopold Kompert***, vertaald door ***G. T. Bruyn.*** Prijs.....*f* 2,75

Verzoend, door ***Amelie Godin.*** Prijs....*f* 3,—

Ter perse: **Hanna de Freule**, door ***J. J. Cremer.*** Roman in 2 royaal 8°. deelen.....*f* 5,90

Opregte Haarlemsche courant, 6 december 1872:

Als Premie op den Jaargang 1873 *van Het Nieuws van den Dag is door de Directie van die Courant gekozen: de binnen kort van de pers komende Roman van onzen talentvollen Landgenoot J. J. CREMER, getiteld: „HANNA de FREULE".*

Het Nieuws van den Dag, onder redactie van onzen bekenden Letterkundige, den Heer H. DE VEER, wordt dagelijks onmiddelijk na afloop van de Amsterdamsche beurs afgedrukt en met de eerstvolgende posten verzonden, zoodat het, gelijktijdig met andere Amsterdamsche Couranten, voorzien van de nieuwste Beurs- en Marktberichten, door 't geheele land verspreid wordt.

Het Nieuws van den Dag bevat al het nieuws dat men gewoonlijk in de groote bladen vindt, doch in beknopten vorm. Bovendien bevat deze courant goed gestelde hoofdartikelen over allerlei quaestien van den dag en geeft zij dag aan dag een met smaak gekozen feuilleton.

Het Nieuws van den Dag is het goedkoopste Dagblad van Nederland. Men **koopt** het voor minder geld dan de **huur** van een ander blad kost. De prijs per kwartaal is slechts ***f* 2,50** *franco* in alle plaatsen van ons land en ***f* 2,20** in Amsterdam. Voor eene wekelijksche uitgave van 19 of 17 cents ontvangt men dus dit blad dadelijk na de uitgave **in eigendom.**

Men kan zich den 1sten of 15den van elke maand abonneeren, òf aan 't Bureau te Amsterdam, Pijpenmarkt, E. 476, òf bij de Boekhandelaren en Postadministratiën in elke plaats van ons land.

Nieuwe Inschrijvers hebben evenals de tegenwoordige geabonneerden recht op bovengenoemd Premiewerk, dat in den handel voor *f* 5.90, maar voor geabonneerden op Het Nieuws van den Dag voor slechts 50 Cents verkrijgbaar is.

Nieuws van den dag 6 december 1872:

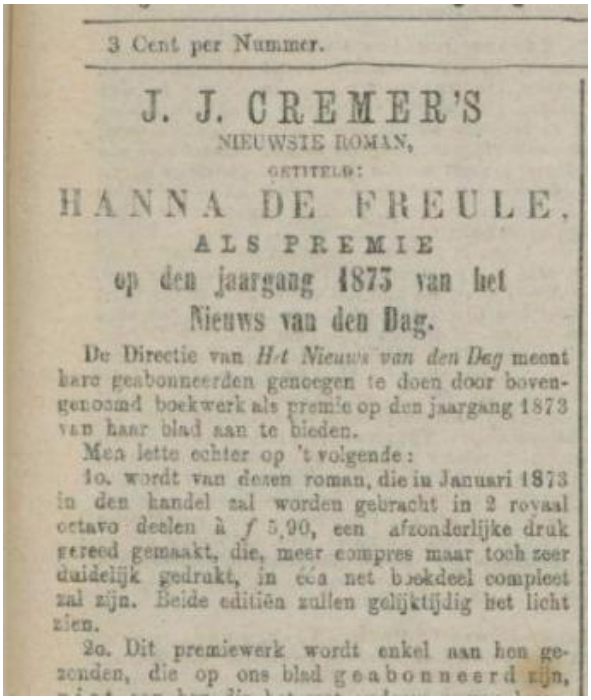

3 Cent per Nummer.

J. J. CREMER'S

NIEUWSTE ROMAN,

GETITELD:

HANNA DE FREULE,

ALS PREMIE

op den jaargang 1873 van het

Nieuws van den Dag.

De Directie van *Het Nieuws van den Dag* meent hare geabonneerden genoegen te doen door bovengenoemd boekwerk als premie op den jaargang 1873 van haar blad aan te bieden.

Men lette echter op 't volgende:

1o. wordt van dezen roman, die in Januari 1873 in den handel zal worden gebracht in 2 royaal octavo deelen à ƒ 5,90, een afzonderlijke druk gereed gemaakt, die, meer compres maar toch zeer duidelijk gedrukt, in één net boekdeel compleet zal zijn. Beide editiën zullen gelijktijdig het licht zien.

2o. Dit premiewerk wordt enkel aan hen gezonden, die op ons blad geabonneerd zijn,

Nieuws van den dag 11 december 1872:

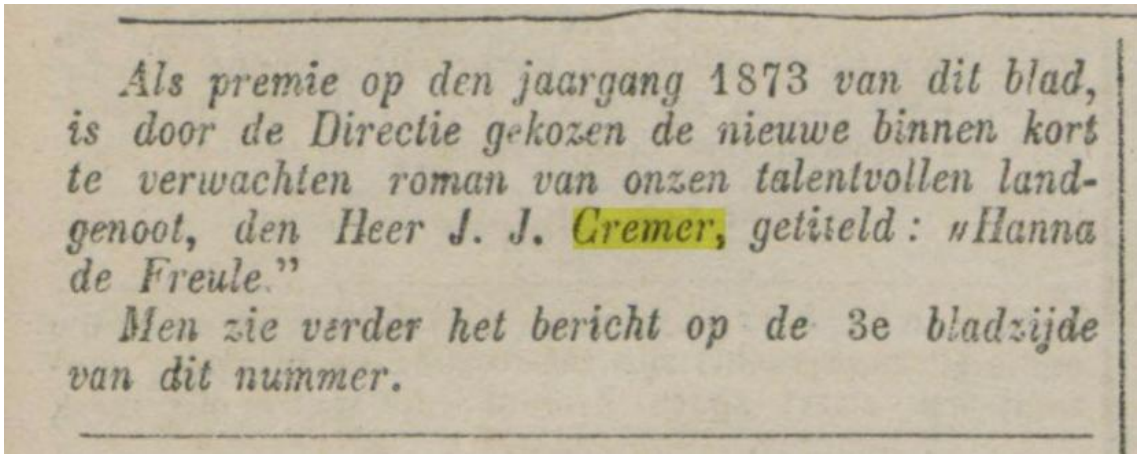

Als premie op den jaargang 1873 van dit blad, is door de Directie gekozen de nieuwe binnen kort te verwachten roman van onzen talentvollen landgenoot, den Heer J. J. Cremer, getiteld: »Hanna de Freule."

Men zie verder het bericht op de 3e bladzijde van dit nummer.

Het vaderland, 1 februari 1873:

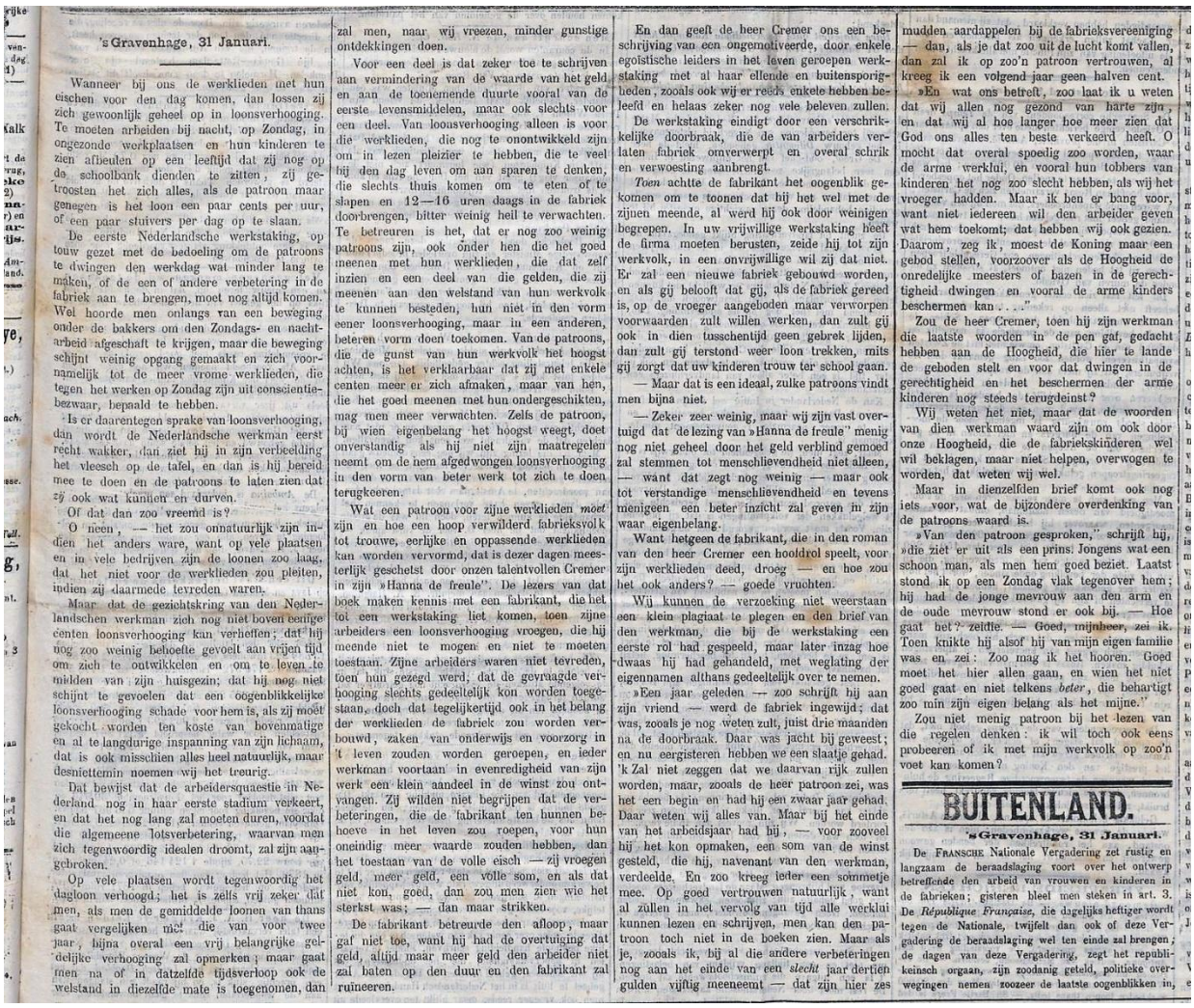

's Gravenhage, 31 Januari.

Wanneer bij ons de werklieden met hun eischen voor den dag komen, dan lossen zij zich gewoonlijk geheel op in loonsverhooging. Te moeten arbeiden bij nacht, op Zondag, in ongezonde werkplaatsen en hun kinderen te zien afbeulen op een leeftijd dat zij nog op de schoolbank dienden te zitten, zij getroosten het zich alles, als de patroon maar genegen is het loon een paar cents per uur, of een paar stuivers per dag op te slaan.

De eerste Nederlandsche werkstaking, op touw gezet met de bedoeling om de patroons te dwingen den werkdag wat minder lang te maken, of de een of andere verbetering in de fabriek aan te brengen, moet nog altijd komen. Wel hoorde men onlangs van een beweging onder de bakkers om den Zondags- en nachtarbeid afgeschaft te krijgen, maar die beweging schijnt weinig opgang gemaakt en zich voornamelijk tot de meer vrome werklieden, die tegen het werken op Zondag zijn uit conscientiebezwaar, bepaald te hebben.

Is er daarentegen sprake van loonsverhooging, dan wordt de Nederlandsche werkman eerst recht wakker, dan ziet hij in zijn verbeelding het vleesch op de tafel, en dan is hij bereid mee te doen en de patroons te laten zien dat zij ook wat kunnen en durven.

Of dat dan zoo vreemd is?

O neen, — het zou onnatuurlijk zijn indien het anders ware, want op vele plaatsen en in vele bedrijven zijn de loonen zoo laag, dat het niet voor de werklieden zou pleiten, indien zij daarmede tevreden waren.

Maar dat de gezichtskring van den Nederlandschen werkman zich nog niet boven eenige centen loonsverhooging kan verheffen; dat hij nog zoo weinig behoefte gevoelt aan vrijen tijd om zich te ontwikkelen en om te leven te midden van zijn huisgezin; dat hij nog niet schijnt te gevoelen dat een oogenblikkelijke loonsverhooging schade voor hem is, als zij moet gekocht worden ten koste van bovenmatige en al te langdurige inspanning van zijn lichaam, dat is ook misschien alles heel natuurlijk, maar desniettemin noemen wij het treurig.

Dat bewijst dat de arbeidersquaestie in Nederland nog in haar eerste stadium verkeert, en dat het nog lang zal moeten duren, voordat die algemeene lotsverbetering, waarvan men zich tegenwoordig idealen droomt, zal zijn aangebroken.

Op vele plaatsen wordt tegenwoordig het dagloon verhoogd; het is zelfs vrij zeker dat men, als men de gemiddelde loonen van thans gaat vergelijken met die van voor twee jaar, hijna overal een vrij belangrijke gelijkelijke verhooging zal opmerken; maar gaat men na of in datzelfde tijdsverloop ook de welstand in diezelfde mate is toegenomen, dan zal men, naar wij vreezen, minder gunstige ontdekkingen doen.

Voor een deel is dat zeker toe te schrijven aan vermindering van de waarde van het geld, en aan de toenemende duurte vooral van de eerste levensmiddelen, maar ook slechts voor een deel. Van loonsverhooging alleen is voor die werklieden, die nog te onontwikkeld zijn om in lezen plezier te hebben, die te veel bij den dag leven om aan sparen te denken, die slechts thuis komen om te eten of te slapen en 12—16 uren daags in de fabriek doorbrengen, bitter weinig heil te verwachten. Te betreuren is het, dat er nog zoo weinig patroons zijn, ook onder hen die het goed meenen met hun werklieden, die dat zelf inzien en een deel van die gelden, die zij meenen aan den welstand van hun werkvolk te kunnen besteden, hun niet in den vorm eener loonsverhooging, maar in een anderen, beteren vorm doen toekomen. Van de patroons, die de gunst van hun werkvolk het hoogst achten, is het verklaarbaar dat zij met enkele centen meer er zich afmaken, maar van hen, die het goed meenen met hun ondergeschikten, mag men meer verwachten. Zelfs de patroon, bij wien eigenbelang het hoogst weegt, doet onverstandig als hij niet zijn maatregelen neemt om de hem afgedwongen loonsverhooging in den vorm van beter werk tot zich te doen terugkeeren.

Wat een patroon voor zijne werklieden *moet* zijn en hoe een hoop verwilderd fabrieksvolk tot trouwe, eerlijke en oppassende werklieden kan worden vervormd, dat is dezer dagen meesterlijk geschetst door onzen talentvollen Cremer in zijn »Hanna de freule". De lezers van dat boek maken kennis met een fabrikant, die het tot een werkstaking liet komen, toen zijne arbeiders een loonsverhooging vroegen, die hij meende niet te mogen en niet te moeten toestaan. Zijne arbeiders waren niet tevreden, toen hun gezegd werd, dat de gevraagde verhooging slechts gedeeltelijk kon worden toegestaan, doch dat tegelijkertijd ook in het belang der werklieden de fabriek zou worden verbouwd, zaken van onderwijs en voorzorg in 't leven zouden worden geroepen, en ieder werkman voortaan in evenredigheid van zijn werk een klein aandeel in de winst zou ontvangen. Zij wilden niet begrijpen dat de verbeteringen, die de fabrikant ten hunnen behoeve in het leven zou roepen, voor hun oneindig meer waarde zouden hebben, dan het toestaan van de volle eisch — zij vroegen geld, meer geld, een volle som, en als dat niet kon, goed, dan zou men zien wie het sterkst was; — dan maar strikken.

De fabrikant betreurde den afloop, maar gaf niet toe, want hij had de overtuiging dat geld, altijd maar meer geld den arbeider niet zal baten op den duur en den fabrikant zal ruïneeren.

En dan geeft de heer Cremer ons een beschrijving van een ongemotiveerde, door enkele egoïstische leiders in het leven geroepen werkstaking met al haar ellende en buitensporigheden, zooals ook wij er reeds enkele hebben beleefd en helaas zeker nog vele beleven zullen.

De werkstaking eindigt door een verschrikkelijke doorbraak, die de van arbeiders verlaten fabriek onverwerpt en overal schrik en verwoesting aanbrengt.

Toen achtte de fabrikant het oogenblik gekomen om te toonen dat hij het wel met de zijnen meende, al werd hij ook door weinigen begrepen. In uw vrijwillige werkstaking heeft de firma moeten berusten, zeide hij tot zijn werkvolk, in een onvrijwillige wil zij dat niet. Er zal een nieuwe fabriek gebouwd worden, en als gij belooft dat gij, als de fabriek gereed is, op de vroeger aangeboden maar verworpen voorwaarden zult willen werken, dan zult gij ook in dien tusschentijd geen gebrek lijden, dan zult gij terstond weer loon trekken, mits gij zorgt dat uw kinderen trouw ter school gaan.

— Maar dat is een ideaal, zulke patroons vindt men bijna niet.

— Zeker zeer weinig, maar wij zijn vast overtuigd dat de lezing van »Hanna de freule" menig nog niet geheel door het geld verblind gemoed zal stemmen tot menschlievendheid niet alleen, — want dat zegt nog weinig — maar ook tot verstandige menschlievendheid en tevens menigeen een beter inzicht zal geven in zijn waar eigenbelang.

Want hetgeen de fabrikant, die in den roman van den heer Cremer een hooldrol speelt, voor zijn werklieden deed, droeg — en hoe zou het ook anders? — goede vruchten.

Wij kunnen de verzoeking niet weerstaan een klein plagiaat te plegen en den brief van den werkman, die bij de werkstaking een eerste rol had gespeeld, maar later inzag hoe dwaas hij had gehandeld, met weglating der eigennamen althans gedeeltelijk over te nemen.

»Een jaar geleden — zoo schrijft hij aan zijn vriend — werd de fabriek ingewijd; dat was, zooals je nog weten zult, juist drie maanden na de doorbraak. Daar was jacht bij geweest; en nu eergisteren hebben we een slaatje gehad. 'k Zal niet zeggen dat we daarvan rijk zullen worden, maar, zooals de heer patroon zei, was het een begin en had hij een zwaar jaar gehad. Daar weten wij alles van. Maar bij het einde van het arbeidsjaar had hij, — voor zooveel hij het kon opmaken, een som van de winst gesteld, die hij, navenant van den werkman, verdeelde. En zoo kreeg ieder een sommetje mee. Op goed vertrouwen natuurlijk, want al zullen in het vervolg van tijd alle werklui kunnen lezen en schrijven, men kan den patroon toch niet in de boeken zien. Maar als je, zooals ik, bij al die andere verbeteringen nog aan het einde van een *slecht* jaar dertien gulden vijftig meeneemt — dat zijn hier zes mudden aardappelen bij de fabrieksvereeniging — dan, als je dat zoo uit de lucht komt vallen, dan zal ik op zoo'n patroon vertrouwen, al kreeg ik een volgend jaar geen halven cent.

»En wat ons betreft, zoo laat ik u weten dat wij allen nog gezond van harte zijn, en dat wij al hoe langer hoe meer zien dat God ons alles ten beste verkeerd heeft. O mocht dat overal spoedig zoo worden, waar de arme werklui, en vooral hun tobbers van kinderen het nog zoo slecht hebben, als wij het vroeger hadden. Maar ik ben er bang voor, want niet iedereen wil den arbeider geven wat hem toekomt; dat hebben wij ook gezien. Daarom, zeg ik, moest de Koning maar een gebod stellen, voorzoover als de Hoogheid de onredelijke meesters of bazen in de gerechtigheid dwingen en vooral de arme kinders beschermen kan . . . ."

Zou de heer Cremer, toen hij zijn werkman die laatste woorden in de pen gaf, gedacht hebben aan de Hoogheid, die hier te lande de geboden stelt en voor dat dwingen in de gerechtigheid en het beschermen der arme kinderen nog steeds terugdeinst?

Wij weten het niet, maar dat de woorden van dien werkman waard zijn om ook door onze Hoogheid, die de fabrieckskinderen wel wil beklagen, maar niet helpen, overwogen te worden, dat weten wij wel.

Maar in dienzelfden brief komt ook nog iets voor, wat de bijzondere overdenking van de patroons waard is.

»Van den patroon gesproken," schrijft hij, »die ziet er uit als een prins: Jongens wat een schoon man, als men hem goed beziet. Laatst stond ik op een Zondag vlak tegenover hem; hij had de jonge mevrouw aan den arm en de oude mevrouw stond er ook bij. — Hoe gaat het? zeidie. — Goed, mijnheer, zei ik. Toen knikte hij alsof hij van mijn eigen familie was en zei: Zoo mag ik het hooren. Goed moet het hier allen gaan, en wien het niet goed gaat en niet telkens *beter*, die behartigt zoo min zijn eigen belang als het mijne."

Zou niet menig patroon bij het lezen van die regelen denken: ik wil toch ook eens probeeren of ik met mijn werkvolk op zoo'n voet kan komen?

BUITENLAND.

's Gravenhage, 31 Januari.

De Fransche Nationale Vergadering zet rustig en langzaam de beraadslaging voort over het ontwerp betreffende den arbeid van vrouwen en kinderen in de fabrieken; gisteren bleef men steken in art. 3. De *République Française*, die dagelijks heftiger wordt tegen de Nationale, twijfelt dan ook of deze Vergadering de beraadslaging wel ten einde zal brengen; de dagen van deze Vergadering, zegt het republikeinsch orgaan, zijn zoodanig geteld, politieke overwegingen nemen zoozeer de laatste oogenblikken in,

Algemeen handelsblad, 2 februari 1873:

De Nieuwe Roman van onzen Landgenoot J. J. CREMER, getiteld **HANNA DE FREULE** is (in 2 deelen compleet) à *f* 5.50 alom voorhanden.

Voor de Geabonneerden op *Het Nieuws van den Dag* is van dezen Roman eene afzonderlijke Editie in één deel vervaardigd, die uitsluitend voor hen, tegen franco toezending van 50 cents, bij de Administratie van dat blad te Amsterdam verkrijgbaar is. Tegen ontvangst van 70 cents wordt het werk franco door het geheele rijk verzonden.

Men ontvangt *Het Nieuws van den Dag* voor *f* 2.50 per kwartaal (*f* 2.20 in Amsterdam), zijnde 19 of 17½ cents per week, dagelijks franco in eigendom. Abonnementen gaan in op den 1sten en 15den van elke maand. (4153)

Het vaderland, 5 februari 1873:

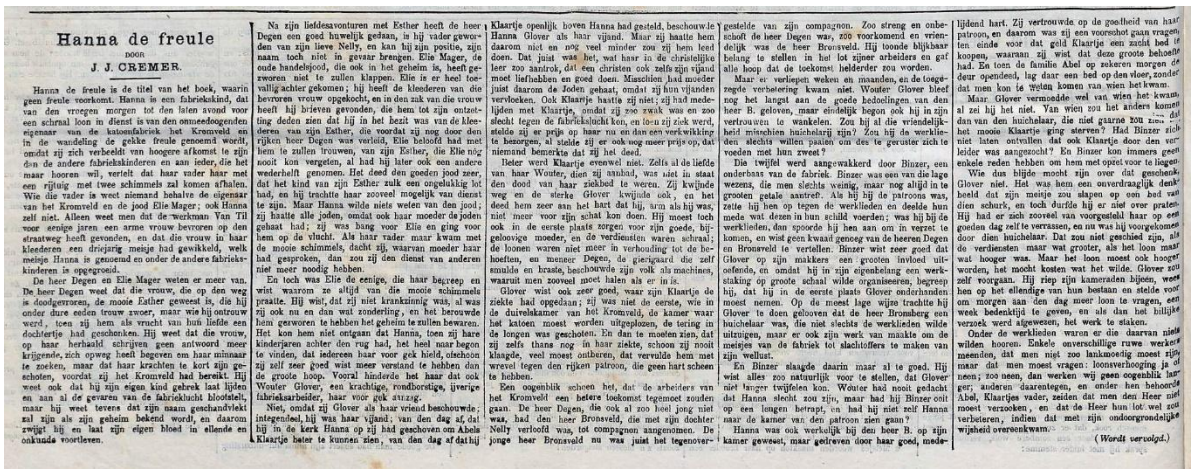

Hanna de freule

DOOR

J. J. CREMER.

Hanna de freule is de titel van het boek, waarin geen freule voorkomt. Hanna is een fabriekskind, dat van den vroegen morgen tot den laten avond voor een schraal loon in dienst is van den onmeedoogenden eigenaar van de katoenfabriek het Kromveld en in de wandeling de gekke freule genoemd wordt, omdat zij zich verbeeldt van hoogere afkomst te zijn dan de andere fabriekskinderen en aan ieder, die het maar hooren wil, vertelt dat haar vader haar met een rijtuig met twee schimmels zal komen afhalen. Wie die vader is weet niemand behalve de eigenaar van het Kromveld en de jood Elie Mager; ook Hanna zelf niet. Alleen weet men dat de werkman Van Til voor eenige jaren een arme vrouw bevroren op den straatweg heeft gevonden, en dat die vrouw in haar kleederen een driejarig meisje had gewikkeld, welk meisje Hanna is genoemd en onder de andere fabriekskinderen is opgegroeid.

De heer Degen en Elie Mager weten er meer van. De heer Degen weet dat die vrouw, die op den weg is doodgevroren, de mooie Esther geweest is, die bij onder dure eeden trouw zwoer, maar wie hij ontrouw werd, toen zij hem als vrucht van hun liefde een dochtertje had geschonken. Hij weet dat die vrouw, op haar herhaald schrijven geen antwoord meer krijgende, zich opwerp heeft begeven om haar minnaar te zoeken, maar dat haar krachten te kort zijn geschoten, voordat zij het Kromveld had bereikt. Hij weet ook dat hij zijn eigen kind gebrek laat lijden en aan al de gevaren van de fabriekslucht blootstelt, maar hij weet tevens dat zijn naam geschandvlekt zal zijn als zijn geheim bekend wordt, en daarom zwijgt hij en laat zijn eigen bloed in ellende en onkunde voortleven.

Na zijn liefdesavonturen met Esther heeft de heer Degen een goed huwelijk gesloten, is hij vader geworden van zijn lieve Nelly, en kan hij zijn positie, zijn naam toch niet in gevaar brengen. Elie Mager, de oude handelsjood, die ook in het geheim is, heeft gezworen niet te zullen slapen. Elie is er heel toevallig achter gekomen; hij heeft de kleederen van die bevroren vrouw opgekocht, en in den zak van die vrouw heeft hij brieven gevonden, die hem tot zijn ontzetting deden zien dat hij in het bezit was van de kleederen van zijn lieve Esther, die voordat zij nog door den rijken heer Degen was verleid, Elie beloofd had met hem te zullen trouwen, van zijn Esther, die Elie nóg nooit kon vergeten, al had hij later ook een andere wederliefd genomen. Het deed den goeden jood zeer, dat het kind van zijn Esther zulk een ongelukkig lot had, en hij trachtte haar zooveel mogelijk van dienst te zijn. Maar Hanna wilde niets weten van den jood; zij haatte alle joden, omdat ook haar moeder de joden gehaat had; zij was bang voor Elie en ging voor hem op de vlucht. Als haar vader maar kwam met de mooie schimmels, dacht zij, waarvan meeder haar gesproken, dan zou zij den dienst van anderen niet meer noodig hebben.

En toch was Elie de eenige, die haar begreep en wist waarom ze altijd van die mooie schimmels praatte. Hij wist, dat zij niet krankzinnig was, al was zij ook nu en dan wat zonderling, en het berouwde hem gerworen te hebben het geheim te zullen bewaren. Het kon hem niet ontgaan dat Hanna, toen zij hare kinderjaren achter den rug had, het heel naar begon te vinden, dat iedereen haar voor gek hield, omdat zij zelf zeer goed wist meer verstand te hebben dan de groote hoop. Vooral hinderde het haar dat ook Wouter Glover, een krachtige, rondborstige, ijverige fabrieksarbeider, haar voor gek aanzag.

Niet, omdat zij Glover als haar vriend beschouwde; integendeel, hij was haar vijand; van den dag af, dat hij in de kerk Hanna op zij had geschoven om Abels Klaartje beter te kunnen zien, van den dag af dat hij Klaartje openlijk boven Hanna had gesteld, beschouwde Hanna Glover als haar vijand. Maar zij haatte hem daarom niet en nóg veel minder zou zij hem leed doen. Dat juist was het, wat haar in de christelijke leer zoo aantrok, dat een christen ook zelfs zijn vijand moet liefhebben en goed doen. Misschien had moeder juist daarom de Joden gehaat, omdat zij hun vijanden vervloekten. Ook Klaartje haatte zij niet; zij had medelijden met Klaartje, omdat zij zoo zwak was en zoo slecht tegen de fabrieksLucht kon, en toen zij ziek werd, stelde zij er prijs op haar zus en dan een verwikkeling te besorgen, al stelde zij er ook nog meer prijs op, dat niemand bemerkte dat zij het deed.

Beter werd Klaartje evenwel niet. Zelfs al de liefde van haar Wouter, dien zij aanbad, was niet in staat den dood van haar ziekbed te weren. Zij kwijnde weg en de sterke Glover kwijnde ook, en het deed hem zeer aan het hart dat hij, arm als hij was, niet meer voor zijn schat kon doen. Hij moest toch ook in de eerste plaats zorgen voor zijn goede, bijgeloovige moeder, en de verdiensten waren schraal; de loonen waren niet meer in verhouding tot de behoeften, en bonnier Degen, de gierigaard die zelf smulde en kraste, beschouwde zijn volk als machines, waaruit men zooveel moet halen als er in is.

Glover wist ook zeer goed, waar zijn Klaartje de ziekte had opgedaan; zij was niet de eerste, wie in de duivelskamer van het Kromveld, de kamer waar het katoen moest worden uitgeplozen, de tering in de longen was geschoten. En dan te moeten zien, dat zij zelfs thans nog in haar ziekte, schoon zij nooit klaagde, veel moest ontberen, dat vervulde hem met wrevel tegen den rijken patroon, die geen hart scheen te hebben.

Een oogenblik scheen het, dat de arbeiders van het Kromveld een betere toekomst tegemoet zouden gaan. De heer Degen, die ook al zoo heel jong niet was, had den heer Bronsveld, die met zijn dochter Nelly verloofd was, tot compagnon aangenomen. De jonge heer Bronsveld nu was juist het tegenovergestelde van zijn compagnon. Zoo streng en onbeschoft de heer Degen was, zoo voorkomend en vriendelijk was de heer Bronsveld. Hij toonde blijkbaar belang te stellen in het lot zijner arbeiders en gaf alle hoop dat de toekomst helderder zou worden.

Maar er verliepen weken en maanden, en de toegezegde verbetering kwam niet. Wouter Glover bleef nog het langst aan de goede bedoelingen van den heer B. geloven, maar eindelijk begon ook hij in zijn vertrouwen te wankelen. Zou hij al die vriendelijkheid misschien huichelarij zijn? Zou hij de werklieden slechts willen pasten om des te geruster zich te voeden met hun zweet?

Die twijfel werd aangewakkerd door Binzer, een onderbaas van de fabriek. Binzer was een van die lage wezens, die men slechts weinig, maar nog altijd in te grooten getale aantreft. Als hij bij de patroons was, zette hij hen op tegen de werklieden en deelde hun mede wat dezen in hun schild voerden; was hij bij de werklieden, dan spoorde hij hen aan om in verzet te komen, en wist geen kwaad genoeg van de heeren Degen en Bronsveld te vertellen. Binzer wist zeer goed dat Glover op zijn makkers een grooten invloed uitoefende, en omdat hij in zijn eigenbelang een werkstaking op groote schaal wilde organiseeren, begreep hij, dat hij in de eerste plaats Glover onderhanden moest nemen. Op de meest lage wijze trachtte hij Glover te doen gelooven dat de heer Bronsberg een huichelaar was, die niet slechts de werklieden wilde uitzuigen, maar er ook zijn werk van maakte om de meisjes van de fabriek tot slachtoffers te maken van zijn wellust.

En Binzer slaagde daarin maar al te goed. Hij wist alles zoo natuurlijk voor te stellen, dat Glover niet langer twijfelen kon. Wouter had nooit gedacht dat Hanna slecht zou zijn, maar had hij Binzer ooit op een langen betrapt, en had hij niet zelf Hanna naar de kamer van den patroon zien gaan?

Hanna was ook werkelijk bij den heer B. op zijn kamer geweest, maar geleverd door haar goed, medelijdend hart. Zij vertrouwde op de goedheid van haar patroon, en daarom was zij een voorschot gaan vragen, ten einde voor dat geld Klaartje een zacht bed te koopen, waaraan zij wist dat deze groote behoefte had. En toen de familie Abel op zekeren morgen de deur opendend, lag daar een bed op den vloer, zonder dat men kon te weten komen van wien het kwam.

Maar Glover vermoedde wel van wien het kwam, al zei hij het niet. Van wien zou het anders komen? het mooie Klaartje ging sterven? Had Binzer zich niet laten ontvallen dat ook Klaartje door den verleider was aangezocht? En Binzer kon immers geen enkele reden hebben om hem met opzet voor te liegen.

Wie den blijde moedt zijn over dat geschenk, Glover niet. Het was hem een onverdraaglijk denkbeeld dat zijn meisje zou slapen op een bed van dien schurk, en toch durfde hij er niet over praten. Hij had er zich zooveel van voorgesteld haar op een goeden dag zelf te verrassen, en nu was hij voorgekomen door dien huichelaar. Dat zou niet geschied zijn, als de verdiensten maar wat grooter, als het loon maar wat hooger was. Maar het loon moest ook hooger worden, het mocht kosten wat het wilde. Glover zou zelf voorgaan. Hij riep zijn kameraden bijeen, deed hen op het ellendige van hun bestaan en stelde voor om morgen aan den dag meer loon te vragen, een week bedenktijd te geven, en als dan het billijke verzoek werd afgewezen, het werk te staken.

Onder de werklieden waren er die daarvan niets wilden hooren. Enkele onverschillige ruwe werkers meenden, dat men niet zoo lankmoedig moest zijn, maar dat men meest vragen: loonsverhooging ja of neen; zoo neen, dan werken wij geen oogenblik langer; anderen daarentegen, en onder hen behoorde Abel, Klaartjes vader, zeiden dat men den Heer niet moest verzoeken, en dat de Heer hun lot wel zou verbeteren, indien dat met Zijn onbegrondelijke wijsheid overeenkwam.

(*Wordt vervolgd.*)

Het vaderland, 6 februari 1873:

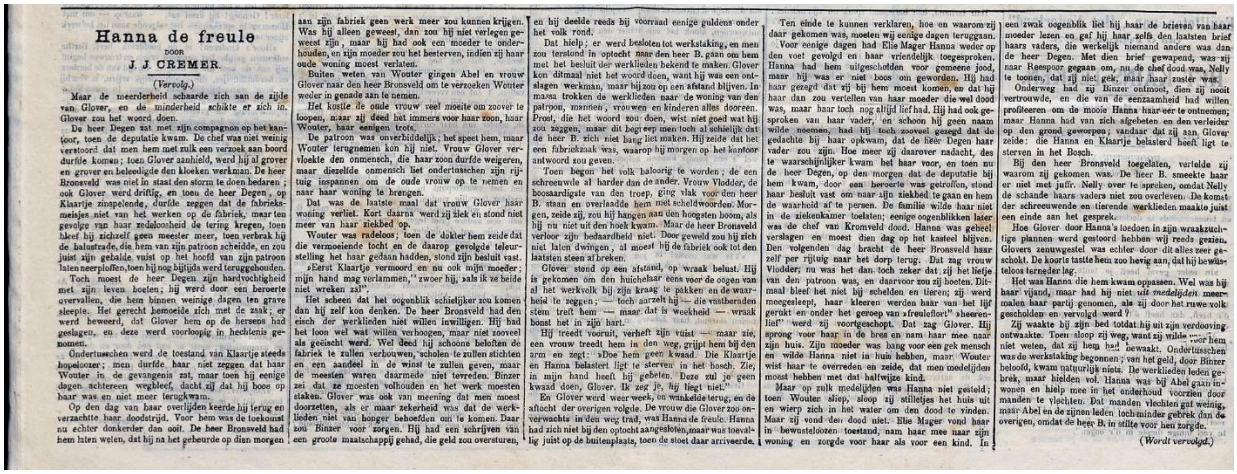

Hanna de freule

DOOR

J. J. CREMER.

(*Vervolg.*)

Maar de meerderheid schaarde zich aan de zijde van Glover, en de minderheid schikte er zich in. Glover zou het woord doen.

De heer Degen zat met zijn compagnon op het kantoor, toen de deputatie kwam. De chef was niet weinig verstoord dat men hem met zulk een verzoek aan boord durfde komen; toen Glover aanhield, werd hij al grover en grover en beleedigde den kloeken werkman. De heer Bronsveld was niet in staat den storm te doen bedaren; ook Glover werd driftig, en toen de heer Degen, op Klaartje zinspelende, durfde zeggen dat de fabriksmeisjes niet van het werken op de fabriek, maar ten gevolge van haar zedeloosheid de tering kregen, toen bleef hij zichzelf geen meester meer, toen verbrak hij de balustrade, die hem van zijn patroon scheidde, en zou juist zijn geballde vuist op het hoofd van zijn patroon laten neerploffen, toen hij nog bijtijds werd teruggehouden.

Toch moest de heer Degen zijn hardvochtigheid met zijn leven boeten; hij werd door een beroerte overvallen, die hem binnen weinige dagen ten grave sleepte. Het gerecht bemoeide zich met de zaak; er werd beweerd, dat Glover hem op de hersens had geslagen, en deze werd voorloopig in hechtenis genomen.

Ondertusschen werd de toestand van Klaartje steeds hopeloozer; men durfde haar niet zeggen dat haar Wouter in de gevangenis zat, maar toen hij eenige dagen achtereen wegbleef, dacht zij dat hij boos op haar was en niet meer terugkwam.

Op den dag van haar overlijden keerde hij terug en verzachtte haar doodstrijd. Voor hem was de toekomst nu echter donkerder dan ooit. De heer Bronsveld had hem laten weten, dat hij na het gebeurde op dien morgen aan zijn fabriek geen werk meer zou kunnen krijgen. Was hij alleen geweest, dan zou hij niet verlegen geweest zijn, maar hij had ook een moeder te onderhouden, en zijn moeder zou het besterven, indien zij haar oude woning moest verlaten.

Buiten weten van Wouter gingen Abel en vrouw Glover naar den heer Bronsveld om te verzoeken Wouter weder in genade aan te nemen.

Het koste de oude vrouw veel moeite om zoover te loopen, maar zij deed het immers voor haar zoon, haar Wouter, haar eenigen trots.

De patroon was onverbiddelijk; het spect hem, maar Wouter terugnemen kon hij niet. Vrouw Glover vervloekte den ommezich, die haar zoon durfde weigeren, maar diezelfde ommezich liet ondertusschen zijn rijtuig inspannen om de oude vrouw op te nemen en naar haar woning te brengen.

Dat was de laatste maal dat vrouw Glover haar woning verliet. Kort daarna werd zij ziek en stond niet meer van haar ziekbed op.

Wouter was radeloos; toen de dokter hem zeide dat die vermoeiende tocht en de daarop gevolgde teleurstelling het haar gedaan hadden, stond zijn besluit vast.

„Eerst Klaartje vermoord en nu ook mijn moeder; mijn hand mag verlammen," zwoer hij, „als ik ze beide niet wreken zal".

Het scheent dat het oogenblik schielijker zou komen dan hij zelf kon denken. De heer Bronsveld had den eisch der werklieden niet willen inwilligen. Hij had het toen wel wat willen verhoogen, maar niet zooveel als gevraagd werd. Wel deed hij schoone beloften de fabriek te zullen verbouwen, scholen te zullen stichten en een aandeel in de winst te zullen geven, maar de meesten waren daarmede niet tevreden. Binzer zei dat ze moesten volhouden en het werk moesten staken. Glover was ook van meening dat men moest doorzetten, als er maar zekerheid was dat de werklieden niet van honger behoefden om te komen. Daar zou Binzer voor zorgen. Hij had een schrijven van een groote maatschappij gehad, die geld zou overturen, en hij deelde reeds bij voorraad eenige guldens onder het volk rond.

Dat hielp; er werd besloten tot werkstaking, en men zou terstond in optocht naar den heer B. gaan om hem met het besluit der werklieden bekend te maken. Glover kon ditmaal niet het woord doen, want hij was een ontslagen werkman, maar hij zou op een afstand blijven. In massa trokken de werklieden naar de woning van den patroon, mannen, vrouwen en kinderen alles door een. Proef, die het woord zou doen, wist niet goed wat hij zou zeggen, maar dit begreep men toch al schielijk dat de heer B. zich niet bang liet maken. Hij zeide dat het een fabrieksmak was, waarop hij morgen op het kantoor zal woord zou geven.

Toen begon het volk baloorig te worden; de een schreeuwde al harder dan de ander. Vrouw Vlodder, de boosaardigste van den troep, ging vlak voor den heer B. staan en overlaadde hem met scheldwoorden. Morgen, zeide zij, zou hij hangen aan den hoogsten boom, als hij nu niet uit den hoek kwam. Maar de heer Bronsveld verloor zijn bedaardheid niet. Door geweld zou hij zich niet laten dwingen, al moest hij de fabriek ook tot den laatsten steen zien afbreken.

Glover stond op een afstand, op wraak belust. Hij is gekomen om den huichelaar eens voor de oogen van al het werkvolk bij zijn kraag te pakken en de waarheid te zeggen; — toch aarzelt hij — die vastberaden stem treft hem — maar dat is weerkheid — vreest hij in zijn hart.

Hij treedt vooruit, verheft zijn vuist — maar zie, een vrouw treedt hem in den weg, grijpt hem bij den arm en zegt: „Moe hem geen kwaad. Die Klaartje en Hanna belastert ligt te sterven in het bosch. Zie, in mijn hand heeft hij gebeten. Deze zul je geen kwaad doen, Glover. Ik zeg je, hij liegt niet."

En Glover werd weer week, en wankelde terug, en de aftocht der overigen volgde. De vrouw die Glover zoo onverwachts in den weg trad, was Hanna de freule. Hanna had zich niet bij den optocht aangesloten, maar was toevallig juist op de buitenplaats, toen de stoet daar arriveerde.

Ten einde te kunnen verklaren, hoe en waarom zij daar gekomen was, moeten wij eenige dagen teruggaan.

Voor eenige dagen had Elie Mager Hanna weder op den voet gevolgd en haar vriendelijk toegesproken. Hanna had hem uitgescholden voor gemeene jood, maar hij was er niet boos om geworden. Hij had gezegd dat zij bij hem moest komen, en dat hij haar dan zou vertellen van haar moeder die wel dood was, maar haar toch nog altijd lief had. Hij had ook gesproken van haar vader, en schoon hij geen naam wilde noemen, had hij toch zooveel gezegd dat de gedachte bij haar opkwam, dat de heer Degen haar vader zou zijn. Hoe meer zij daarover nadacht, des te waarschijnlijker kwam het haar voor, en toen nu de heer Degen, op den morgen dat de deputatie bij hem kwam, door een beroerte was getroffen, stond haar besluit vast om naar zijn ziekbed te gaan en hem de waarheid af te persen. De familie wilde haar niet in de ziekenkamer toelaten; eenige oogenblikken later was de chef van Kromveld dood. Hanna was geheel verslagen en moest dien dag op het kasteel blijven. Den volgenden dag bracht de heer Bronsveld haar zelf per rijtuig naar het dorp terug. Dat zag vrouw Vlodder; nu was het dan toch zeker dat zij het liefje van den patroon was, en daarvoor zou zij boeten. Ditmaal bleef het niet bij scheiden en tieren; zij werd meegesleept, haar kleeren werden haar van het lijf gerukt en onder het gezang van „freuleflort" heeren lief" werd zij voortgeschopt. Dat zag Glover. Hij sprong voor haar in de bres en nam haar mee naar zijn huis. Zijn moeder was bang voor een gek mensch en wilde Hanna niet in huis hebben, maar Wouter wist haar te overreden en zeide, dat men medelijden moest hebben met dat halfwijze kind.

Maar op zulk medelijden was Hanna niet gesteld; toen Wouter sliep, sloop zij stilletjes het huis uit en wierp zich in het water om den dood te vinden. Maar zij vond den dood niet. Elie Mager vond haar in bewusteloozen toestand, nam haar mee naar zijn woning en zorgde voor haar als voor een kind. In een zwak oogenblik liet hij haar de brieven van haar moeder lezen en gaf hij haar zelfs den laatsten brief haars vaders, die werkelijk niemand anders was dan de heer Degen. Met dien brief gewapend, was zij naar Raesspoor gegaan om, nu de chef dood was, Nelly te toonen, dat zij niet gek, maar haar zuster was.

Onderweg had zij Binzer ontmoet, dien zij nooit vertrouwde, en die van de eenzaamheid had willen profiteeren om de mooie Hanna haar eer te ontnemen; maar Hanna had van zich afgeheten en den verleider op den grond geworpen; vandaar dat zij aan Glover zeide: die Hanna en Klaartje belastert heeft ligt te sterven in het Bosch.

Bij den heer Bronsveld toegelaten, vertelde zij waarom zij gekomen was. De heer B. smeekte haar er niet met juffr. Nelly over te spreken, omdat Nelly de schande haars vaders niet zou overleven. De komst der schreeuwende en tierende werklieden maakte juist een einde aan het gesprek.

Hoe Glover door Hanna's toedoen in zijn waakzuchtige plannen werd gestoord hebben wij reeds gezien. Glovers zenuwgestel was echter door dit alles zeer geschokt. De koorts tastte hem zoo hevig aan, dat hij bewusteloos terneder lag.

Het was Hanna die hem kwam oppassen. Wel was hij haar vijand, maar had hij niet uit *medelijden* meer malen haar partij genomen, als zij door het ruwe volk gescholden en vervolgd werd?

Zij waakte bij zijn bed totdat hij uit zijn verdooving ontwaakte. Toen sloop zij weg, want zij wilde voor hem niet weten, dat zij hem had bewaakt. Ondertusschen was de werkstaking begonnen; van het geld, door Binzer beloofd, kwam natuurlijk niets. De werklieden leden gebrek, maar hielden vol. Hanna was bij Abel gaan inwonen en hielp mee in het onderhoud voorzien door manden te vlechten. Dat manden vlechten gut weinig, maar Abel en de zijnen leden toch minder gebrek dan de overigen, omdat de heer B. in stille voor hen zorgde.

(*Wordt vervolgd.*)

Opregte Haarlemsche courant, 7 februari 1873:

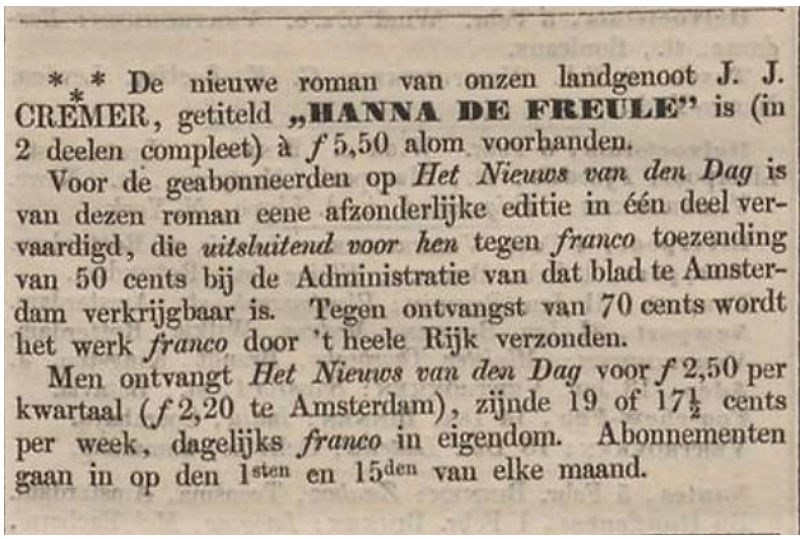

*** De nieuwe roman van onzen landgenoot J. J. CREMER, getiteld **„HANNA DE FREULE"** is (in 2 deelen compleet) à *f* 5,50 alom voorhanden.

Voor de geabonneerden op *Het Nieuws van den Dag* is van dezen roman eene afzonderlijke editie in één deel vervaardigd, die *uitsluitend voor hen* tegen *franco* toezending van 50 cents bij de Administratie van dat blad te Amsterdam verkrijgbaar is. Tegen ontvangst van 70 cents wordt het werk *franco* door 't heele Rijk verzonden.

Men ontvangt *Het Nieuws van den Dag* voor *f* 2,50 per kwartaal (*f* 2,20 te Amsterdam), zijnde 19 of 17½ cents per week, dagelijks *franco* in eigendom. Abonnementen gaan in op den 1sten en 15den van elke maand.

Het vaderland, 7 februari 1873:

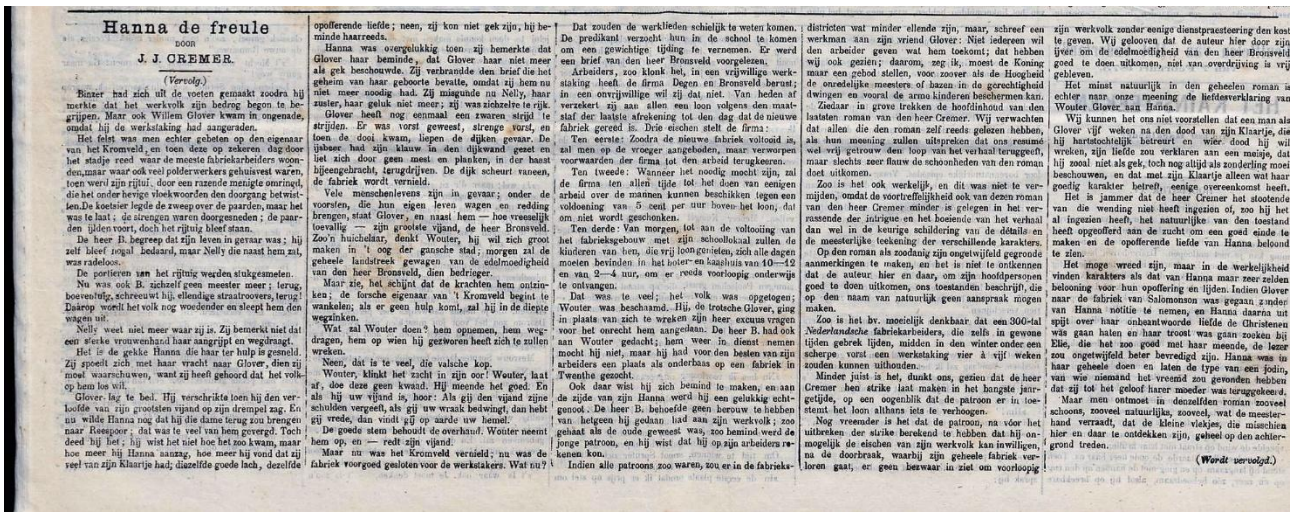

Hanna de freule

DOOR

J. J. CREMER.

(*Vervolg.*)

Binzer had zich uit de voeten gemaakt zoodra hij merkte dat het werkvolk zijn bedrog begon te begrijpen. Maar ook Willem Glover kwam in ongenade, omdat hij de werkstaking had aangeraden.

Het feest was men echter gebeten op den eigenaar van het Kromveld, en toen deze op zekeren dag door het stadje reed waar de meeste fabriekarbeiders woonden, maar waar ook veel polderwerkers geluisvest waren, toen werd zijn rijtuig door een razende menigte omringd, die het onder hevige vloekwoorden den doorgang betwistten. De koetsier legde de zweep over de paarden, maar het was te laat; de strengen waren doorgesneden; de paarden ijlden voort, doch het rijtuig bleef staan.

De heer B. begreep dat zijn leven in gevaar was; hij zelf bleef zoo al bedaard, maar Nelly die naast hem zat, was radeloos.

De portieren aan het rijtuig werden stukgesmeten.

Nu was ook B. zichzelf geen meester meer; terug, boevenvolk, schreeuwt hij, ellendige straatroovers, terug! Daarop wordt het volk nog woedender en sleept hem den wagen uit.

Nelly weet niet meer waar zij is. Zij bemerkt niet dat een sterke vrouwenhand haar aangrijpt en wegdraagt.

Het is de gekke Hanna die haar ter hulp is gesneld. Zij spoedt zich met haar vracht naar Glover, dien zij moet waarschuwen, want zij heeft gehoord dat het volk op hem los wil.

Glover lag te bed. Hij verschrikte toen hij den verloofde van zijn grootsten vijand op zijn drempel zag. En nu wilde Hanna nog dat hij die dame terug zou brengen naar Reespoor; dat was te veel van hem gevergd. Toch deed hij het; hij wist het niet hoe het zoo kwam, maar hoe meer hij Hanna aanzag, hoe meer hij vond dat zij veel van zijn Klaartje had; dezelfde goede lach, dezelfde opofferende liefde; neen, zij kon niet gek zijn, hij beminde haar reeds.

Hanna was overgelukkig toen zij bemerkte dat Glover haar beminde, dat Glover haar niet meer als gek beschouwde. Zij verbrandde den brief die het geheim van haar geboorte bevatte, omdat zij hem nu niet meer noodig had. Zij misgunde nu Nelly, haar zuster, haar geluk niet meer; zij was zichzelve te rijk.

Glover heeft nog eenmaal een zwaren strijd te strijden. Er was vorst geweest, strenge vorst, en toen de dooi kwam, liepen de dijken gevaar. De ijsbaar had zijn blauw in den dijkwand geset en liet zich door geen mest en planken, in der haast bijeengehracht, terugdrijven. De dijk scheurt vaneen, de fabriek wordt vernield.

Vele menschenlevens zijn in gevaar; onder de voorsten, die hun eigen leven wagen en redding brengen, staat Glover, en naast hem — hoe vreeselijk toevallig — zijn grootste vijand, de heer Bronsveld. Zoo'n huichelaar, denkt Wouter, hij wil zich groot maken in 't oog der gansche stad; morgen zal de geheele landstreek gewagen van de edelmoedigheid van den heer Bronsveld, den bedrieger.

Maar zie, het schijnt dat de krachten hem ontzinken; de forsche eigenaar van 't Kromveld begint te wankelen; als er geen hulp komt, zal hij in de diepte wegzinken.

Wat zal Wouter doen? hem opnemen, hem wegdragen, hem op wien hij gezworen heeft zich te wreken.

Neen, dat is te veel, die valsche kop.

Wouter, klinkt het zacht in zijn oor! Wouter, laat af, doe deze geen kwaad. Hij meende het goed. En als hij uw vijand is, hoor: Als gij den vijand zijne schulden vergeeft, als gij uw wraak bedwingt, dan hebt gij vrede, dan vindt gij op aarde uw hemel.

De goede stem behoudt de overhand. Wouter neemt hem op, en — redt zijn vijand.

Maar nu was het Kromveld verrield; nu was de fabriek voorgoed gesloten voor de werkstakers. Wat nu?

Dat zouden de werklieden schielijk te weten komen. De predikant verzocht hun in de school te komen om een gewichtige tijding te vernemen. Er werd een brief van den heer Bronsveld voorgelezen.

Arbeiders, zoo klonk het, in een vrijwillige werkstaking heeft de firma Degen en Bronsveld berust; in een onvrijwillige wil zij dat niet. Van heden af verrekent zij aan allen een loon volgens den maatstaf der laatste afrekening tot den dag dat de nieuwe fabriek gereed is. Drie eischen stelt de firma:

Ten eerste: Zoodra de nieuwe fabriek voltooid is, zal men op de vroeger aangeboden, maar verworpen voorwaarden der firma tot den arbeid terugkeeren.

Ten tweede: Wanneer het noodig mocht zijn, zal de firma ten allen tijde tot het doen van eenigen arbeid over de mannen kunnen beschikken tegen een voldoening van 5 cent per uur boven het loon, dat om niet wordt geschonken.

Ten derde: Van morgen, tot aan de voltooiing van het fabrieksgebouw met zijn schoollokaal zullen de kinderen van hen, die nu hun loon genieten, zich alle dagen moeten bevinden in het hoter- en kaalhuis van 10—12 en van 2—4 uur, om er reeds voorloopig onderwijs te ontvangen.

Dat was te veel; het volk was opgetogen; Wouter was beschaamd. Hij, de trotsche Glover, ging in plaats van zich te wreken zijn heer excuus vragen voor het onrecht hem aangedaan. De heer B. had ook aan Wouter gedacht; hem weer in dienst nemen mocht hij niet, maar hij had voor den besten van zijn arbeiders een plaats als onderbaas op een fabriek in Twenthe gezocht.

Ook daar wist hij zich bemind te maken, en aan de zijde van zijn Hanna werd hij een gelukkig echtgenoot. De heer B. behoefde geen berouw te hebben van hetgeen hij gedaan had aan zijn werkvolk; zoo gehaat als de oude geweest was, zoo hemind werd de jonge patroon, en hij wist dat hij op zijn arbeiders rekenen kon.

Indien alle patroons zoo waren, zou er in de fabriekdistricten wat minder ellende zijn, maar, schreef een werkman aan zijn vriend Glover: Niet iedereen wil den arbeider geven wat hem toekomt; dat hebben wij ook gezien; daarom, zeg ik, moest de Koning maar een gebod stellen, voor zoover als de Hoogheid de onredelijke meesters of bazen in de gerechtigheid dwingen en vooral de arme kinderen beschermen kan.

Zaaiaar in grove trekken de hoofdinhoud van den laatsten roman van den heer Cremer. Wij verwachten dat allen die den roman zelf reeds gelezen hebben, als hun meening zullen uitspreken dat ons resumé wel wij getrouw den loop van het verhaal teruggeeft, maar slechts zeer flauw de schoonheden van den roman doet uitkomen.

Zoo is het ook werkelijk, en dit was niet te vermijden, omdat de voortreffelijkheid ook van dezen roman van den heer Cremer minder is gelegen in het verrassende der intrigue en het boeiende van het verhaal dan wel in de keurige schildering van de détails en de meesterlijke teekening der verschillende karakters.

Op den roman als zoodanig zijn ongetwijfeld gegronde aanmerkingen te maken, en het is niet te ontkennen dat de auteur hier en daar, om zijn hoofdpersonen goed te doen uitkomen, ons toestanden beschrijft, die op den naam van natuurlijk geen aanspraak mogen maken.

Zoo is het bv. moeielijk denkbaar dat een 300-tal *Nederlandsche* fabriekarbeiders, die zelfs in gewone tijden gebrek lijden, midden in den winter onder een scherpe vorst een werkstaking vier à vijf weken zouden kunnen uithouden.

Minder juist is het, dunkt ons, gezien dat de heer Cremer hen strike laat maken in het hongste jenrgetijde, op een oogenblik dat de patroon er in toestemt het loon althans iets te verhoogen.

Nog vreemder is het dat de patroon, na voor het uitbreken der strike berekend te hebben dat hij onmogelijk de eischen van zijn werkvolk kan inwilligen, na de doorbraak, waarbij zijn geheele fabriek verloren gaat, er geen bezwaar in ziet om voorloopig zijn werkvolk zonder eenige dienstpraesteering den kost te geven. Wij gelooven dat de auteur hier door zijn ijver om de edelmoedigheid van den heer Bronsveld goed te doen uitkomen, niet van overdrijving is vrij gebleven.

Het minst natuurlijk in den geheelen roman is echter naar onze meening de liefdesverklaring van Wouter Glover aan Hanna.

Wij kunnen het ons niet voorstellen dat een man als Glover vijf weken na den dood van zijn Klaartje, die hij hartstochtelijk betreurt en wier dood hij wil wreken, zijn liefde zou verklaren aan een maagje, dat hij zooal niet als gek, toch nog altijd als zonderling moet beschouwen, en dat met zijn Klaartje alleen wat haar goedig karakter betreft, eenige overeenkomst heeft.

Het is jammer dat de heer Cremer het stootende van die wending niet heeft ingezien of, zoo hij het al ingezien heeft, het natuurlijke van den toestand heeft opgeofferd aan de zucht om een goed einde te maken en de opofferende liefde van Hanna beloond te zien.

Het moge weed zijn, maar in de werkelijkheid vinden karakters als dat van Hanna maar zeer zelden belooning voor hun opoffering en lijden. Indien Glover naar de fabriek van Salomonson was gegaan, zonder van Hanna notitie te nemen, en Hanna daarna tot spijt over haar onbeantwoorde liefde de Christenen was gaan haten en haar troost was gaan zoeken bij Elie, die het zoo goed met haar meende, de lezer zou ongetwijfeld beter bevredigd zijn. Hanna was in haar geheele doen en laten de type van een fodin, van wie niemand het vreemd zou gevonden hebben dat zij tot het geloof harer moeder was teruggekeerd.

Maar men ontmoet in dezenlfden roman zooveel schoons, zooveel natuurlijks, zooveel, wat de meesterhand verraadt, dat de kleine vlekjes, die misschien hier en daar te ontdekken zijn, geheel op den achtergrond treden.

(*Wordt vervolgd.*)

Het vaderland, 8 februari 1873:

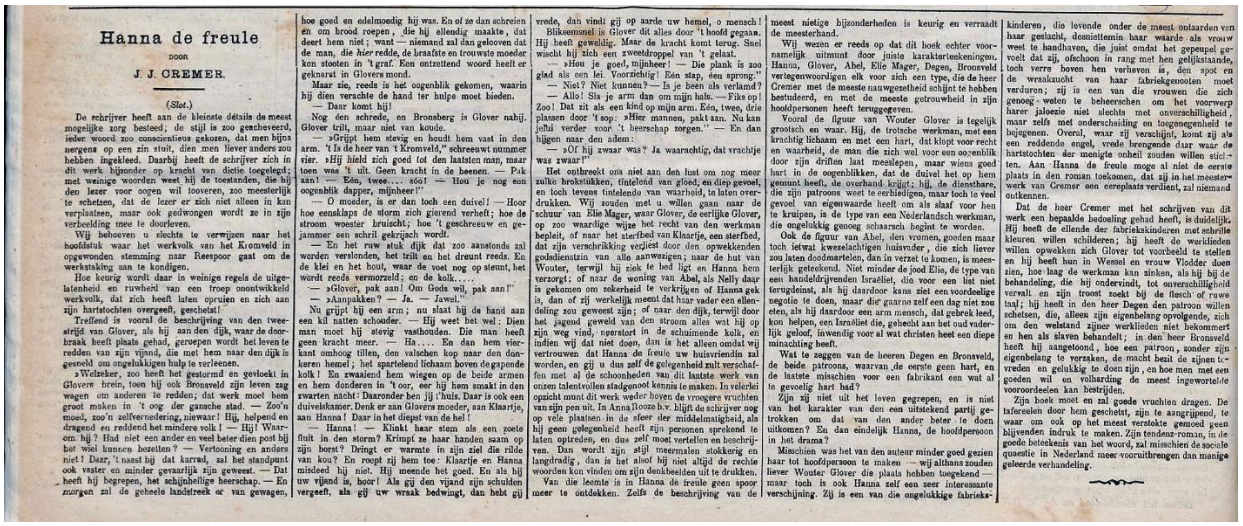

Hanna de freule

DOOR

J. J. CREMER.

(*Slot.*)

De schrijver heeft aan de kleinste détails de meest mogelijke zorg besteed; de stijl is zoo gecheveerd, ieder woord zoo conscientieus gekozen, dat men bijna nergens op een zin stuit, dien men liever anders zou hebben ingekleed. Daarbij heeft de schrijver zich in dit werk bijzonder op kracht van dictie toegelegd; met weinige woorden weet hij de toestanden, die hij den lezer voor oogen wil tooveren, zoo meesterlijk te schetzen, dat de lezer er zich niet alleen in kan verplaatsen, maar ook gedwongen wordt ze in zijn verbeelding mee te doorleven.

Wij behoeven u slechts te verwijzen naar het hoofdstuk waar het werkvolk van het Kromveld in opgewonden stemming naar Reespoor gaat om de werkstaking aan te kondigen.

Hoe keurig wordt daar in weinige regels de uitgelatenheid en ruwheid van een troep onontwikkeld werkvolk, dat zich heeft laten opruien en zich aan zijn hartstochten overgeeft, geschetst!

Treffend is vooral de beschrijving van den tweestrijd van Glover, als hij aan den dijk, waar de doorbraak heeft plaats gehad, geroepen wordt het leven te redden van zijn vijand, die met hem naar den dijk is gesneld om ongelukkigen hulp te verleenen.

»Welzeker, zoo heeft het gesternd en gestoekt in Glovers brein, toen hij ook Bronsveld zijn leven zag wagen om anderen te redden; dat werk moet hem groot maken in 't oog der gansche stad. — Zoo'n moed, zoo'n zelfverzaking, nieuwaar! Hij, helpend en dregend en redderd het minnere volk! — Hij! Waarom hij? Had niet een ander en veel beter dien post bij het wiel kunnen bezetten? — Vertooning en anders niet! Daar, 't naast hij dat karred, zal het standpunt ook vaster en minder gevaarlijk zijn geweest. — Dat heeft hij begrepen, het schijnheilige heerschap. — En morgen zal de geheele landstreek er van gewagen, hoe goed en edelmoedig hij was. En of ze dan schreien en om brood roepen, die hij ellendig maakte, dat deert hem niet; want — niemand zal dan gelooven dat de man, die *hier* redde, de kraalste en trouwste moeder ken stoten in 't graf. Een entreltend woord heeft er gekmarst in Glovers mond.

Maar zie, reeds is het oogenblik gekomen, waarin hij dien verachte de hand ter hulpe moet bieden.

— Daar komt hij!

Nog één schrede, en Bronsberg is Glover nabij. Glover trilt, maar niet van koude.

— »Grijpt hem stevig en houdt hem vast in den arm. 't Is de heer van 't Kromveld," schreeuwt nummer vier. »Hij hield zich goed tot den laatsten man, maar toen was 't uit. Geen kracht in de beenen. — Pak aan! — Een, twee.... één — Hou je nog een oogenblik dagger, mijnheer!"

— O moeder, is er dan toch een duivel! — Hoor hoe eenskips de storm zich gierend verheft; hoe de stroom woester bruischt; hoe 't geschreeuw en gejammer een schril gekrijsch wordt.

— En het ruw stuk dijk dat zoo aanstonds zal worden verslonden, het trilt en het dreunt reeds. En de klei en het hout, waar de voet nog op steunt, het wordt reeds vermorseld; en de kolk.....

— »Glover, pak aan! Om Gods wil, pak aan!"

— »Aanpakken? — Ja. — Jawel."

Nu grijpt hij een arm; nu slaat hij de hand aan een kil natten schouder. — Hij weet het wel: Dien man moet hij sterig vasthouden. Die man heeft geen kracht meer. — Ha.... En dan hem vierkant omhoog tillen, den valschen kop naar den dijk keren hemel; het spartelend lichaam boven de gapende kolk! En zwaaiend hem wiegen op de beide armen en hem donderen in 't oor, eer hij hem smakt in den zwarten nacht: Daaronder ben jij 't huis. Daar is ook een duivelskamer. Denk er aan Glovers moeder, aan Klaartje, aan Hanna! Daar in het diepst van de hel!

— Hanna! — Klinkt haar stem als een zoete fluit in den storm? Krimpt ze haar handen saam op zijn borst? Dringt er warmte in zijn ziel die ritde van kou? En roept zij hem toe: Klaartje en Hanna mineed hij niet. Hij meende het goed. En als hij uw vijand is, hoor! Als gij den vijand zijn schulden vergeeft, als gij uw wraak bedwingt, dan hebt gij vrede, dan vindt gij op aarde uw hemel, o mensch!

Bliksemsnel is Glover dit alles door 't hoofd gegaan. Hij heeft geweldig. Maar de kracht komt terug. Snel wascht hij zich een zweetdroppel van 't gelaat.

— »Hou je goed, mijnheer! — Die plank is zoo glad als een lei. Voorzichtig! Één stap, één sprong."

— Niet? Niet kunnen? — Is je been als verlamd?

— Allo! Sla je arm dan om mijn hals. — Fiks op! Zoo! Dat zit als een kind op mijn arm. Één, twee, drie plassen door 't sop: »Hier mannen, pakt aan. Nu kan jehü verder voor 't heerschap zorgen." — En dan hijgen naar den adem:

— »Of hij zwaar was? Ja waarachtig, dat vrachje was zwaar!"

Het ontbreekt ons niet aan den lust om nog meer zulke brokstukken, tintelend van gloed, en diep gevoel, en toch tevens tintelende van waarheid, te laten overdrukken. Wij zouden met u willen gaan naar de schuur van Elie Mager, waar Glover, de eerlijke Glover, op zoo waardige wijze het recht van den werkman bepleit, of naar het sterfbed van Klaartje, een sterfbed, dat zijn verschrikking verglest door den opwekkenden godsdienstzin van alle aanwezigen; naar de hut van Wouter, terwijl hij ziek te bed ligt en Hanna hem verzorgt; of naar de woning van Abel, als Nelly daar is gekomen om zekerheid te verkrijgen of Hanna gek is, dan of zij werkelijk meent dat haar vader een ellendeling zou geweest zijn; of naar den dijk, terwijl door het jagend geweld van den stroom alles wat hij op zijn weg vind, vernietort in de schuimende kolk, en indien wij dat niet doen, dan is het alleen omdat wij vertrouwen dat Hanna de freule uw huisvriendin zal worden, en gij u dus zelf de gelegenheid zult verschaffen met al de schoonheden van dit laatste werk van onzen talentvollen stadgenoot kennis te maken. In vèlerlei opzicht munt dit werk weder boven de vroegere vruchten van zijn pen uit. In Anna Bloore b.v. blijft de schrijver nog op vele plaatsen in de sfeer der middelmatigheid, als hij geen gelegenheid heeft zijn personen sprekend te laten optreden, en dus zelf moet vertellen en beschrijven. Dan wordt zijn stijl meermalen stokkerig en langdradig, dan is het alsof hij niet altijd de rechte woorden kon vinden om zijn denkbeelden uit te drukken.

Van die leemte is in Hanna de freule geen spoor meer te ontdekken. Zelfs de beschrijving van de meest nietige bijzonderheden is keurig en verraadt de meesterhand.

Wij wezen er reeds op dat dit boek echter voornamelijk uitmunt door juiste karakterteekeningen. Hanna, Glover, Abel, Elie Mager, Degen, Bronsveld verlegenwoordigen elk voor zich een type, die de heer Cremer met de meeste nauwgeetheid schijnt te hebben bestudeerd, en met de meeste getrouwheid in zijn hoofdpersonen heeft teruggegeven.

Vooral de figuur van Wouter Glover is tegelijk grootsch en waar. Hij, de trotsche werkman, met een krachtig lichaam en met een hart, dat klopt voor recht en waarheid, de man die zich wel voor een oogenblik door zijn driften laat meeslepen, maar wiens goed hart in de oogenblikken, dat de duivel het op hem gemunt heeft, de overhand krijgt; hij, de dienstbare, die zijn patroons weet te verhiedigen, maar toch te veel gevoel van eigenwaarde heeft om als slaaf voor hen te kruipen, is de type van een Nederlandsch werkman, die ongelukkig genoeg schaarsch begint te worden.

Ook de figuur van Abel, den vromen, goeden naar toch ietwat kwezelachtigen huisvader, die zich liever zou laten doodmartelen, dan in verzet te komen, is meesterlijk geteekend. Niet minder de jood Elie, de type van een handeldrijvenden Israëliet, die voor een list niet terugdeinst, als hij daardoor kans ziet een voordeelige negotie te doen, maar die gaarne zelf een dag niet zou eten, als hij daardoor een arm mensch, dat gebrek leed, kon helpen, een Israëliet die, geschat aan het oud vaderlijk geloof, inwendig voor al wat christen heet een diepe minachting heeft.

Wat te zeggen van de heeren Degen en Bronsveld, de beide patroons, waarvan de eerste geen hart, en de laatste misschien voor een fabrikant een wat al te gevoelig hart had?

Zijn zij niet uit het leven gegrepen, en is niet van het karakter van den een uitstekend partij getrokken om dat van den ander beter te doen uitkomen? En dan eindelijk Hanna, de hoofdpersoon in het drama?

Misschien was het van den auteur minder goed gezien haar tot hoofdpersoon te maken — wij althans zouden liever Wouter Glover die plaats hebben toegekend — maar toch is ook Hanna zelf een zeer interessante verschijning. Zij is een van die ongelukkige fabriekskinderen, die levende onder de meest ontaarden van haar geslacht, desniettemin haar waarde als vrouw weet te handhaven, die juist omdat het gepeupel gevoelt dat zij, ofschoon in rang met hen gelijkstaande, toch verre boven hen verheven is, den spot en de wreknzucht van haar fabriekgenoten moet verduren; zij is een van die vrouwen die zich genoeg weten te beheerschen om het voorwerp harer jaloezie niet slechts met onverschilligheid, maar zelfs met onderscheiding en toegenegenheid te bejegenen. Overal, waar zij verschijnt, komt zij als een reddende engel, vrede brengende daar waar de hartstochten der menigte oeheil zouden willen stichten. Aan Hanna de freule moge al niet de eerste plaats in den roman toekomen, dat zij in het meesterwerk van Cremer een eereplaats verdient, zal niemand ontkennen.

Dat de heer Cremer met het schrijven van dit werk een bepaalde bedoeling gehad heeft, is duidelijk. Hij heeft de ellende der fabriekskinderen met schrille kleuren willen schilderen; hij heeft de werklieden willen opwekken zich Glover tot voorbeeld te stellen en hij heeft hun in Wensel en vrouw Vledder doen zien, hoe laag de werkman kan zinken, als hij bij de behandeling, die hij ondervindt, tot onverschilligheid vervalt en zijn troost zoekt bij de flesch of ruwe taal; hij heeft in den heer Degen den patroon willen schetsen, die, alleen zijn eigenbelang opvolgende, zich om den welstand zijner werklieden niet bekommert en hen als slaven behandelt; in den heer Bronsveld heeft hij aangetoond, hoe een patroon, zonder zijn eigenbelang te verraden, de macht bezit de zijnen te vreden en gelukkig te doen zijn, en hoe men met een goeden wil en volharding de meest ingewortelde voorooordeelen kan bestrijden.

Zijn boek moet en zal goede vruchten dragen. De tafereelen door hem geschetst, zijn te aangrijpend, te waar om ook op het meest verstokte gemoed geen blijvenden indruk te maken. Zijn tendenz-roman, in de goede beteekenis van het woord, zal misschien de sociale quaestie in Nederland meer voorwitbrengen dan menige geleerde verhandeling.

Nieuw Israelitisch weekblad, 14 maart 1873:

De beroemde novellist Cremer schenkt ons een nieuw geestesproduct; »Hanna de freule", en ik moet eerlijk bekennen dat werk nog niet gelezen te hebben. Ik maakte echter kennis met een beoordeeling voorkomende als feuilleton in het Bijvoegsel behoorende bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van Vrijdag 21 Februari 1873, en zag daaruit, dat de schrijver daarin zekeren Elie Mager diens vrouw en diens zoon Izak een rol laat spelen. Die Israëliet is — een uitdrager. Zou 't nu den gevierden Cremer zoo moeielijk geweest zijn van zijn Jood, een fabrikant b. v. te maken? Zeker niet maar 't moest een Jood zijn, derhalve een uitdrager. Nu is wel een Joodsche uitdrager niet méér geneigd tot vloeken en tot oneerlijke praktijken dan een »Christelijk botboer" b. v. maar toch Cremer, teekent het figuur van een Joodschen uitdrager met plat Joodsch accent en met een karakter »fijn berekenend, slim, naar den vorm eerlijk, maar tuk op alle winst hoe ook." Echt tolerant, niet waar W. L. en L.? Een Christen is wel nimmer »fijn berekenend, sluw, naar den vorm eerlijk, maar tuk op alle winst hoe ook" daarvoor moet men een Jood zijn; Cremer, de beroemde, zeker »van de voortreffelijkheid des Christendoms" doordrongen Cremer, heeft 't immers gedecreteerd. Wanneer ge geëerde Joodsche dame heden of morgen de salon eener voorname Christen-dame binnentreedt, dan legt ze misschien, terwijl ze u vriendelijk neigerd ontvangt, Cremer's werk uit de hand, en ziet u vorschend aan, of ge

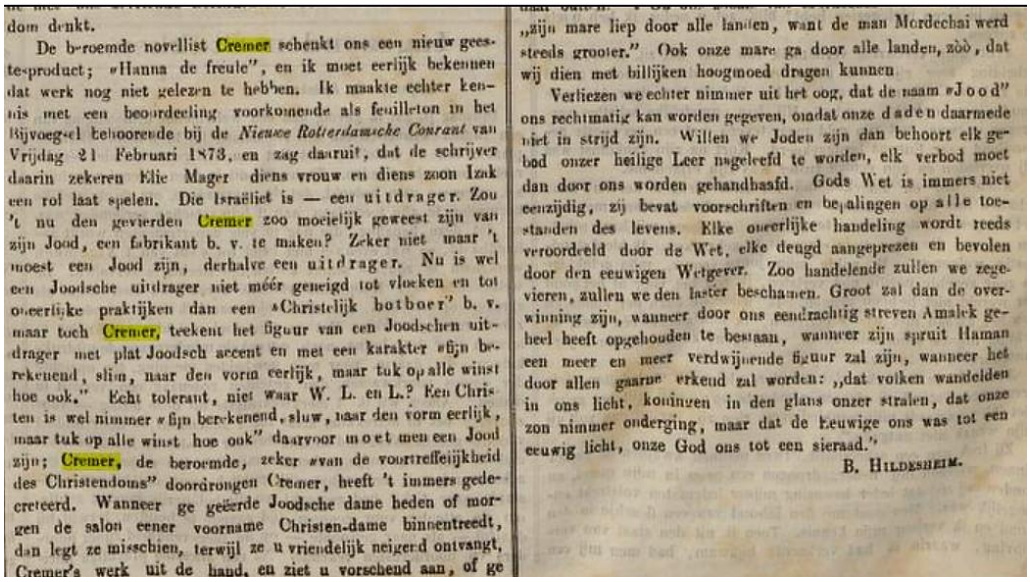

dom denkt.

De beroemde novellist Cremer schenkt ons een nieuw geestesproduct; »Hanna de freule", en ik moet eerlijk bekennen dat werk nog niet gelezen te hebben. Ik maakte echter kennis met een beoordeeling voorkomende als feuilleton in het Bijvoegsel behoorende bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van Vrijdag 21 Februari 1873, en zag daaruit, dat de schrijver daarin zekeren Elie Mager diens vrouw en diens zoon Izak een rol laat spelen. Die Israëliet is — een uitdrager. Zou 't nu den gevierden Cremer zoo moeielijk geweest zijn van zijn Jood, een fabrikant b. v. te maken? Zeker niet maar 't moest een Jood zijn, derhalve een uitdrager. Nu is wel een Joodsche uitdrager niet méér geneigd tot vloeken en tot oneerlijke praktijken dan een »Christelijk botboer" b. v. maar toch Cremer, teekent het figuur van een Joodschen uitdrager met plat Joodsch accent en met een karakter »fijn berekenend, slim, naar den vorm eerlijk, maar tuk op alle winst hoe ook." Echt tolerant, niet waar W. L. en L.? Een Christen is wel nimmer »fijn berekenend, sluw, naar den vorm eerlijk, maar tuk op alle winst hoe ook" daarvoor moet men een Jood zijn; Cremer, de beroemde, zeker »van de voortreffelijkheid des Christendoms" doordrongen Cremer, heeft 't immers gedecreteerd. Wanneer ge geëerde Joodsche dame heden of morgen de salon eener voorname Christen-dame binnentreedt, dan legt ze misschien, terwijl ze u vriendelijk neigerd ontvangt, Cremer's werk uit de hand, en ziet u vorschend aan, of ge

„zijn mare liep door alle landen, want de man Mordechai werd steeds grooter." Ook onze mare ga door alle landen, zóó, dat wij dien met billijken hoogmoed dragen kunnen.

Verliezen we echter nimmer uit het oog, dat de naam »Jood" ons rechtmatig kan worden gegeven, omdat onze daden daarmede niet in strijd zijn. Willen we Joden zijn dan behoort elk gebod onzer heilige Leer nageleefd te worden, elk verbod moet dan door ons worden gehandhaafd. Gods Wet is immers niet eenzijdig, zij bevat voorschriften en bepalingen op alle toestanden des levens. Elke oneerlijke handeling wordt reeds veroordeeld door de Wet, elke deugd aangeprezen en bevolen door den eeuwigen Wetgever. Zoo handelende zullen we zegevieren, zullen we den laster beschamen. Groot zal dan de overwinning zijn, wanneer door ons eendrachtig streven Amalek geheel heeft opgehouden te bestaan, wanneer zijn spruit Haman een meer en meer verdwijnende figuur zal zijn, wanneer het door allen gaarne erkend zal worden: „dat volken wandelden in ons licht, koningen in den glans onzer stralen, dat onze zon nimmer onderging, maar dat de Eeuwige ons was tot een eeuwig licht, onze God ons tot een sieraad."

B. Hildesheim.

J.A.S. [J.A. Sillem] - Mijn vriend Pik. Oorspronkelijke novelle, door Henri. Leeuwarden, A. Akkeringa. 1872. Hanna de Freule, door J.J. Cremer. 2 dln. Amsterdam, G.L. Funke. 1873. In: De Gids, 1873, p. 192-207. Link naar artikel:
http://www.dbnl.org/tekst/_gid001187301_01/_gid001187301_01_0023.php

Het familieblad, 1873:

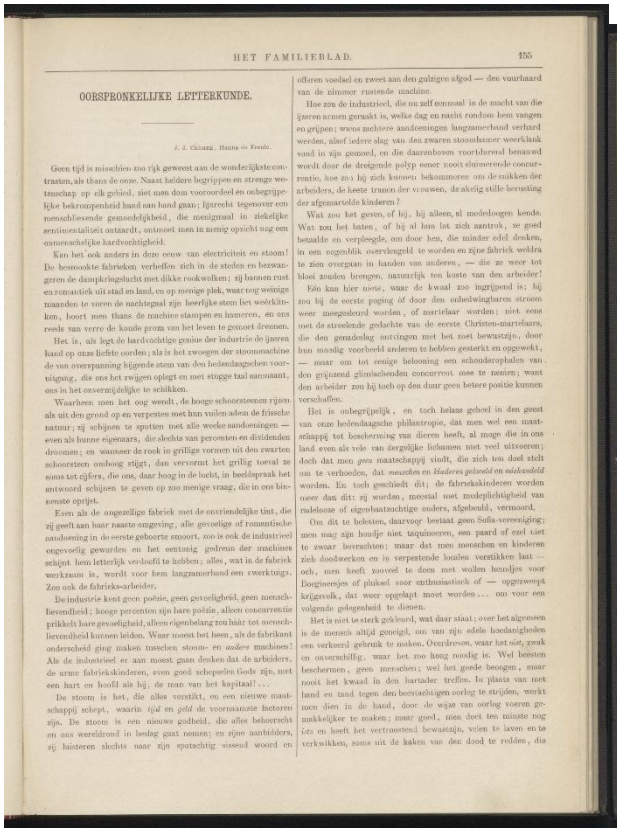

HET FAMILIEBLAD. 155

OORSPRONKELIJKE LETTERKUNDE.

J. J. Cremer. Hanna de Vreule.

Geen tijd is misschien zoo rijk geweest aan de wonderlijkste contrasten, als thans de onze. Naast heldere begrippen en strenge wetenschap op elk gebied, ziet men dom vooroordeel en onbegrijpelijke bekrompenheid hand aan hand gaan; ijzervast tegenover een menschlievende gemoedelijkheid, die menigmaal in ziekelijke sentimentaliteit ontaardt, ontmoet men in menig opzicht nog een onmenschelijke hardvochtigheid.

Kan het ook anders in deze eeuw van electriciteit en stoom! De heerlijke fabrieken verheffen zich in de steden en bezwangeren de dampkringslucht met dikke rookwolken; zij barsten rust en romantiek uit stad en land, en op menige plek, waar nog weinige maanden te voren de nachtegaal zijn heerlijke stem liet weerklinken, hoort men thans de machine stampen en hameren, en ons reeds van verre de koude prom van het leven te genoot dreunen.

Het is, als legt de hardvochtige genius der industrie de ijzeren hand op onze liefste oorden; als is het zwoegen der stoommachine de van overspanning bijgende stem van den hedendaagschen voorwiging, die ons het zwijgen oplegt en met stugge taal aanmaant, ons in het onvermijdelijke te schikken.

Waarheen men het oog wendt, de hooge schoorsteenen rijzen als uit den grond op en verpesten met hun vuilen adem de frissche natuur; zij schijnen te spotten met alle weeke aandoeningen — even als hunne eigenaars, die slechts van persenten en dividenden dromen; en wanneer de rook in grillige vormen uit den zwarten schoorsteen omhoog stijgt, dan vervormt het grillig toeval ze soms tot cijfers, die ons, daar hoog in de lucht, in beeldspraak het antwoord schijnen te geven op zoo menige vraag, die in ons binnenste oprijst.

Even als de ongezellige fabriek met de onvriendelijke tint, die zij geeft aan haar naaste omgeving, alle gevoelige of romantische aandoening in de eerste geboorte smoort, zoo is ook de industrieel ongevoelig geworden en het eentonig gedreun der machines schijnt hem letterlijk verdoofd te hebben; alles, wat in de fabriek werkzaam is, wordt voor hem langzamerhand een ewerktuig. Zoo ook de fabrieks-arbeider.

De industrie kent geen poëzie, geen gevoeligheid, geen menschlievendheid; hooge percenten zijn hare poëzie, alleen concurrentie prikkelt hare gevoeligheid, alleen eigenbelang toa haar tot menschlievendheid kunnen leiden. Waar moest het heen, als de fabrikant onderscheid ging maken tusschen stoom- en andere machines! Als de industrieel er aan moest gaan denken dat de arbeiders, de arme fabriekskinderen, even goed schepselen Gods zijn, met een hart en hoofd als hij, de man van het kapitaal!...

De stoom is het, die alles verstikt, en een nieuwe maatschappij schept, waarin *tijd* en *geld* de voornaamste factoren zijn. De stoom is een nieuwe godheid, die alles beheerscht en ons wereldrond in beslag gaat nemen; en zijne aanbidders, zij luisteren slechts naar zijn spotachtig sissend woord en offeren voedsel en zweet aan den gulzigen afgod — den vuurhand van de nimmer rustende machine.

Hoe zou de industrieel, die nu zelf eenmaal in de macht van die ijzeren armen geraakt is, welke dag en nacht rondom hem vangen *en grijpen*; wiens zachtere aandoeningen langzamerhand verhard werden, sleef iedere slag van den zwaren stoomhamer weerklank vond in zijn gemoed, en die daarenboven voortdurend benauwd wordt door de dreigende golyp eener nooit stilmerende concurrentie, hoe zou hij zich kunnen bekommeren om de zuchten der arbeiders, de heete tranen der vrouwen, de akelig stille berusting der afgemartelde kinderen?

Wat zou het geven, of hij, hij alleen, al medeleugen kende. Wat zou het baten, of hij al hun lot zich aantrok, ze goed betaalde en verpleegde, om door hen, die minder edel denken, in een oogenblik overkeugeld te worden en zijne fabriek weldra te zien overgaan in handen van anderen, — die ze weer tot bloei zouden brengen, natuurlijk ten koste van den arbeider!

Één kan hier niets, waar de kwaal zoo ingrijpend is; hij zou hij de eerste poging of door den onheilwingbaren stroom weer meegesleurd worden, of martelaar worden; niet eens met de streelende gedachte van de eerste Christen-martelaars, die den gewaadeling ontvingen met het zoet bewustzijn, door hun moedig voorbeeld anderen te hebben gesterkt en opgewekt, — maar om tot eenige beloning een schouderophalen van den grijnzend glimlachenden concurrent mee te nemen; want den arbeider zou hij toch op den duur geen betere positie kunnen verschaffen.

Het is onbegrijpelijk, en toch helaas gebeid in den geest van onze hedendaagsche philantropie, dat men wel een maatschappij tot bescherming van dieren heeft, al mage die in ons land even als vele van dergelijke lichamen niet veel uitvoeren; doch dat men *geen* maatschappij vindt, die zich ten doel stelt om te verhoeden, dat *menschen en kinderen gebeeld en ziekenhuld* worden. En toch geschiedt dit; de fabriekskinderen worden meer dan dit: zij worden, meestal met medeplichtigheid van radeloose of eigenbaatzuchtige ouders, afgebeuld, vermoord.

Om dit te beletten, daarvoor bestaat geen Sofia-vereeniging; men mag zijn hondje niet tuquieren, een paard of ezel niet te zwaar bevrachten; maar dat men menschen en kinderen zich doodwerken en in verpestende locaten verstikken laat — och, men heeft zooveel te doen met wollen hemdjes voor Boogineesjes of pluksel voor enthusiastisch of — opgewekt krijgsvolk, dat weer opgelapt moet worden... om voor een volgende gelegenheid te dienen.

Het is niet te sterk gekleurd, wat daar staat; over het algemeen is de mensch altijd geneigd, om van zijn edele hoedanigheden een verkeerd gebruik te maken. Overdreven, waar het *niet*, zwak en onverschillig, waar het zoo hoog noodig is. Wel beesten beschermen, geen menschen; wel het goede beoogen, maar nooit het kwaad in den hartader treffen. In plaats van met land en tand tegen den beestachtigen oorlog te strijden, werkt men dien in de hand, door de wijze van oorlog voeren gemakkelijker te maken; maar goed, men doet ten minste nog iets en heeft het vertrouwen bewaard, voien te laven en te verkwikken, zoms uit de kaken van den dood te redden, die

zeggen, maar de beste man zal 't er niet ver mee brengen! De hoofdzaak in intusschen verricht; men is met nadruk gewezen op het treurig lot der fabriek-arbeiders, jong en oud; men heeft, dit dark zij de macht eener schoone beschrijving, nu met eigen oogen bijgewoond. Een of meer fabriek-eigenaars alleen echter, kunnen de kwaal niet verhelpen; misschien heeft dit bewustzijn den schrijver nog meer er toe gebracht, om den degelijken Bronsveld meer *neusch* dan *industrieel* te doen zijn en dus onder het deerre van de naakte werkelijkheid der handelswereld de verkwikkende geuren uit den soms fantastischen bloementuin van den schrijver en denker te mengen.

Slechts een middel is er, om het problema op te lossen; dit is, dat de regeering zich de zaak aantrekt en door wettelijke bepalingen den fabrikant, dat wil zeggen *allen* dwingt, den arbeider goed te behandelen; dan wordt het een maatregel, die allen gelijkelijk drukt, zonder dat men behoeft te duchten, dat de menschlievende onbaatzuchtigheid van enkelen, die nog gevoel hebben voor iets anders dan metaal, den minder weldenkende vergenoegd de handen doe wijven.

Evenzeer als de Staat op alles controle uitoefent, kan hij zich ook interesseeren voor die zwaar beproefden en schandelijk verongelijkten: kares kinderen en, overal, na regeling en volkvertegenwoordiging door ingrijpende wetten, als die op bemostelijke ziekten, de aanhangige militiewet en anderen, vrij wel den juisten weg inslaan, die zonder omwegen tot het ware doel voert — al moet die weg ook nu en dan eens de schoone landouwen van enkele bevoorrechten doorsnijden.

Wat de eigenlijke intrige van het werk betreft, met voordacht werd hier daarbij niet lang stilgestaan; Cremer is een van de weinige letter-vorsten van ons Nederland, bij wien het romantisch gedeelte geen hoofdzaak behoeft te zijn en wiens pennevruchten zelfs een zeldzaam genot aanbieden, ook dan wanneer de intrige zwak mocht wezen. Ik zeg niet, dat dit in «Hanna de Freules het geval is; maar toch vormt de afkomst van Hanna, zoo ook de eigenaardige toegenegenheid van den uitdrager Elie Mager, die het gebeim harer geboorte kent en uit liefde voor Hanna's overleden moeder zich het lot der dochter wenscht aan te trekken, niet het kleinpunt in den roman; te meer niet, omdat door de totgevallen van Hanna de freule het karakter van den overigens zoo edelen Bronsberg in een minder schoon daglicht wordt gesteld. Ware Nelly een koningsdochter en Bronsberg baar gemaal, dan zou hun beider houding tegenover het verstooten meisje meer te begrijpen zijn geweest; maar radat het werkvolk liderlijk Bronsberg ten onrechte van schijnheiligheid verdacht, stelt het den lezer wel een weinig te leur. Bronsberg het arme schepsel te zien overreden, hare behoorlijk door bewijzen gestaafde aanspraken niet te laten gelden; nog meer, dat hij zelfs die hem toevertrouwde bewijzen haar niet terug wil geven.

Niemand zal kunnen bewijzen dat, Bronsberge gedrag niet *te rijmen* is met zijn karakter; zonderdaar en werkvolk zoms onoplosbaar zijn de raadselen van het menschelijke hart, en men heeft in de samenleving slechts rond te zien, hoe de rechtschapenste op onbegrijpelijke wijze struikelen kan en de degelijkste inborst zich verloochent; doch waar is het, dat Bronsberg hier een zwakheid ten toon spreidt, die wel afstreek bij zijn verdere gedragingen. Dit is een hiaat in het overigens fiuk karakter, dat eens iedere aandacht moet trekken.

Prachtig geschreven is de dijkbreuk; zoo menige bladzijde zou ik wenschen aan te halen, om op een meesterstukje van schildering te wijzen; het vele schoone, met zoo kwistige hand door dit werk verspreid, overheerscht afdoend enkele bladzijden, die juist wel niet aan onwaarschijnlijkheid of een zekere eentonigheid mank gaan, maar alleen aan sporadische verschijnselen daarvan doen denken.

Menige episode, menige schets is al leven en natuur; in een woord: uitstekend. En wat inzonderheid de charme niet weinig verhoogt: wij leven in ons land, onder landgenoten.

Dit boek in vele handen te wenschen, in overdaag; reeds de naam des auteurs baant het overal den weg. En juist daarom moet men zich er over verblijden, dat een man als Cremer het lot der fabriek-arbeiders tot onderwerp van een roman gekozen en dus de algemeene aandacht er eenigkaps op gevestigd heeft.

Onze volksvertegenwoordiging trekt zich de zaak aan, al mage zij daartoe lang, wel is waar parlementairen, maar toch minder alleslaagschen weg gedrongen zijn; en wie Cremer's jongsten roman gelezen heeft, moet er van doordrongen zijn, dat de fabriekskinderen beter onderwezen of liever, dat zij onderwezen, niet afgebeuld, oneindig veel beter behandeld moeten worden. Doch alleen van deze beiiamen indruk vruchten te verwachten, hoe machtig deze ook na de lezing moge wezen, zou overstandig zijn; ik blijf bij mijn overtuiging, dat concurrentie een machtiger hefboom is dan ijn gevoel of edele bedoelingen en al wilden een, of zelfs een aantal fabrikanten den goeden weg op — anderen zouden hun dit *onmogelijk* maken. Het is de wet, die allen dwingen moet; zij alleen heeft macht en is voor allen gelijk.

19 April 1873.

Georgie Keppen.

MUZIKAAL OVERZICHT.

Derde Abonnements-Concert in het Park te Amsterdam, onder leiding en met medewerking van Dr. Hans von Bülow.

Men schreef den 29sten van Lentemaand in het jaar des Heeren 1873, en er was een groote beweging in de muzikale kringen der hoofdstad.

Men denke hierbij niet, hoe gewichtig de zaak voor Amsterdam ook zijn moge, aan de leening voor de maatschappij «het Park», waarvan de inschrijvingstermijn juist op dien dag gesloten werd. De uitkomst heeft ongelukkigerwijze doen zien, dat het Park voorshands blijven zal, zooals het is.

Neen! er was een beweging van veel minder materieelen aard. De wakkere direkteur van het Park, de heer Ed. Sumpff, had den grooten dirigent en klavierspeler von Bülow uitgenodigd,

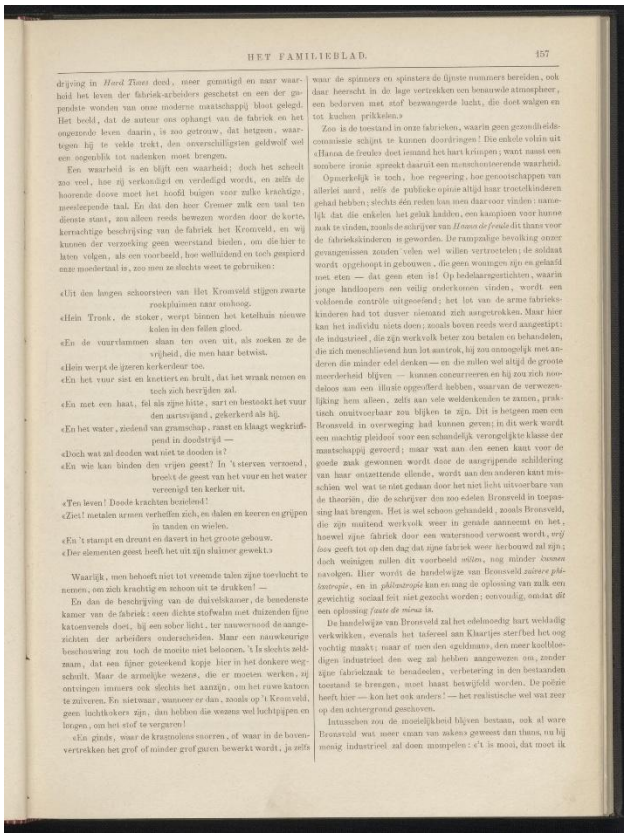

HET FAMILIEBLAD. 157

drijving in *Hard Times* deed, meer gematigd en naar waarheid het leven der fabriek-arbeiders geschetst en een der gaspeulste wonden van onze moderne maatschappij bloot gelegd. Het bedrijf, dat de auteur ons ophangt van de fabriek en het ongezonde leven daarin, is zoo getrouw, dat hetgeen, waartegen hij te velde trekt, den onverschilligsten geldwolf wel een oogenblik tot nadenken moet brengen.

Een waarheid is en blijft een waarheid; doch het schoelt zoo veel, hoe zij verkondigd en verdedigd wordt, en zelfs de hoorende duove moet het hoofd buigen voor zulke krachtige, meeslepende taal. En dat den heer Cremer zulk een taal ten dienste stant, zou alleen reeds bewezen worden door de korte, kernachtige beschrijving van de fabriek het Kromveld, en wij kunnen der verzoeking geen weerstand bieden, om die hier te laten volgen, als een voorbeeld, hoe welluidend en toch gespierd onze moedertaal is, zoo men ze slechts weet te gebruiken:

«Uit den langen schoorsteen van het Kromveld stijgen zwarte rookpluimen naar omhoog.

«Hein Trouk, de stoker, werpt binnen het ketelhuis nieuwe kolen in den fellen gloed.

«En de vuurvlammen slaan ten oven uit, als zoeken ze de vrijheid, die men haar betwist.

«Hein werpt de ijzeren kerkerdeur toe.

«En het vuur sist en knettert en brult, dat het wrank nennen en toch zich bevrijden zal.

«En met een haat, fel als zijne hitte, sart en bestookt het vuur den aartsvijand, gekerkerd als hij.

«En het water, zielend van gramschap, raast en klaagt wegkrijgend in doodstrijd —

«Doch wat zal dooden wat niet te dooden is?

«En wie kan binden den vrijen geest? In 't sterven vervoend, breedt de geest van het vuur en het water vereenigd ten kerker uit.

«Ten leven! Doode krachten beseleend!

«Ziet! metalen armen verheffen zich, en dalen en keeren en grijpen in tanden en wielen.

«En 't stampt en dreunt en davert in het groote gebouw.

«Der elementen geest heeft het uit zijn slaanser gewekt.»

Waarlijk, men behoeft niet tot vreemde talen zijne toevlucht te nemen, om zich krachtig en schoon uit te drukken! —

En dan de beschrijving van de duivelskamer, de benedenste kamer van de fabriek: een dichte stofwalm met duizenden fijne katoenvezels doet, bij een sober licht, ter nauwernood de aangezichten der arbeiders onderscheiden. Maar een nauwkeurige beschouwing zou toch de moeite niet beloonen. 't Is slechts schijnzaam, dat een fijner gezeefend kopje hier in het donkere wegschuilt. Maar de armelijke wezens, die er moeten werken, zij ontvingen immers ook slechts het aanzijn, om het ruwe katoen te zuiveren. En nietwaar, wanneer er dan, zooals op 't Kromveld, geen luchtkokers zijn, dan hebben die wezens wel luchtpijpen en longen, om het stof te vergaren!

«En gindz, waar de krasnoiksa snorren, of waar in de bovenvertrekken het grof of minder grof garen bewerkt wordt, ja zelfs waar de spinners en spinsters de fijnste nummers bereiden, ook daar heerscht in de lage vertrekken een benauwde atmospheer, een bederven met stof bezwangerde lucht, die doet walgen en tot kuchen prikkelen.»

Zoo is de toestand in onze fabrieken, waarin geen gezondheidscommissie schijnt te kunnen doordringen! Die enkele volzin uit «Hanna de freules doet iemand het hart krimpen; want naast een sombere ironie spreekt daaruit een menschenteerende waarheid.

Opmerkelijk is toch, hoe regeering, hoe genootschappen van allerlei aard, zelfs de publieke opinie altijd haar troetelkinderen gehad hebben; slechts één reden kan men daarvoor vinden: namelijk dat die enkelen het geluk hadden, een kampioen voor hunne zaak te vinden, zooals de schrijver van *Hanna de freule* dit thans voor de fabriekskinderen is geworden. De talrijke bevolking onzer gevangenissen zouden velen wel willen vertroeteien; de soldaat wordt opgehoopt in gebouwen, die geen woningen zijn en gehaast met eten — dat geen eten is! Op bedelaarsgerichten, waarin jonge landloopers een veilig onderkomen vinden, wordt een voldoende controle uitgeoefend; het lot van de arme fabrieks-kinderen had tot dusver niemand zich aangetrokken. Maar hier kan het individu niets doen; zooals boven reeds werd aangetipt: de industrieel, die zijn werkvolk beter zou betalen en behandelen, die zich menschlievend kan het aantrek, hij zou onmogelijk met anderen die minder edel denken — en die zullen wel altijd de groote meerderheid blijven — kunnen concurreeren en hij zou zich noodeloos aan een illusie opgeofferd hebben, waarvan de verwezenlijking hem alleen, zelfs aan vele weldenkenden te zamen, praktisch onuitvoerbaar zou blijken te zijn. Dit is helgeen men een Bronsveld in overweging had kunnen geven; in dit werk wordt een machtig pleidooi voor een schandelijk verongelijkte klasse der maatschappij gevoerd; maar wat aan den eenen kant voor de goede zaak gewonnen wordt door de aangrijpende schildering van haar onzeettende ellende, wordt aan den anderen kant misschien weer wat te niet gedaan door het niet licht uitvoerbare van de theorieën, die de schrijver den zoo edelen Bronsveld in toepassing laat brengen. Het is wel schoon gehandeld, zooals Bronsveld, die zijn muitend werkvolk weer in genade aanneemt en het, hoewel zijne fabriek door een waterramoed verwoest wordt, *vrij soon* geeft tot op den dag dat zijne fabriek herbouwd zal zijn; doch weinigen zullen dit voorbeeld *stellen*, nog minder *kunnen* navolgen. Hier wordt de handelwijze van Bronsveld *zuivere philantropie*, en in *philantropie* kan en aan de oplossing van zulk een gewichtig sociaal feit niet gezocht worden; convenlig, omdat *dit* een oplossing *faute de mieux* is.

De handelwijze van Bronsveld zal het edelmoedig hart weldadig verkwikken, evenals het teêrevel een Klaarjes steerfbed het oog vochtig maakt; maar of men den egoïsmen, den noer koelbloedigen industrieel den weg zal hebben aangewezen en, zonder zijne fabriekzaak te benadeelen, verbetering in den bestaanden toestand te brengen, moet haast bevijfeld worden. De poëzie heeft hier — kon het ook anders! — het realistische wel wat zeer op den achtergrond geschoven.

Intusschen zou de moeielijkheid blijven bestaan, ook al ware Bronsveld wat meer cnan van zaken gewoon dan thans, nu bij menig industrieel zal doen mompelen: «t' is mooi, dat moet ik

het toch evenmin kunnen helpen, dat er zooveel verkeerds in de wereld is.

Maar hier zou, hoezeer dit niet in een dag kan geschieden, de origine van het euvel zelf uit te roeien zijn; in de treurige zaak der fabriekmarbeiders echter, — die veel moeielijker tot een bevredigend resultaat te brengen is, omdat hier altijd een veel gevaarlijker hartstocht dan krijgsroem, of het ongekende: internationale lafheid in het spel is, — daarin berust men, en ziet toe, hoe te steenen holen het vuurspuwend ijzeren monster als 't ware de arme, weerloose kleuren aangrijpt, verbrijzelt en verslindt.

Is er dan niemand, die daartegen de stem verheft en eischt, dat aan zulke gruwelen een eind komt?

Zeer zeker; de zaak der verdrukten heeft een verdediger gevonden, en dit wel in iemand als de zoo begaafde Cremer. (1) Wanneer deze zich voornoemt, om de zaak te bepleiten, dan is zij al dadelijk half gewonnen; in het aangenaam, maar doorrichtig kleed van roman of novelle hult hij de droevige werkelijkheid, om ze in dien vorm in al haar afschrikkelijkheid te kunnen vertoonen.

Het is niet alleen een innige overtuiging, die uit iedere bladzijde spreekt; niet alleen de overredende betoogkracht, die de ongevoeligsten wel moet wakker schudden; boveual het natuurlijke en boeiende van de voorstelling, de schoone taal is het, die tot lezen verlokt en men leest — en leest verder — en menigeen voelt een verwijtend woord, een harde les, die hij niet zoo aangehoord hebben, wanneer ze hem op een andere wijze was toegevoegd.

Dat is de macht van den tendence-roman, als die ten minste met zooveel meesterschap over stijl en betoogkracht geschreven is, als Cremer's *Hanna de freule*.

Een kort, uit den aard der zaak onvolledig en dor, overzicht van den inhoud dient hier te volgen, tot betere waardeering van Bronsvelds karakter en theorien; dit zal echter aan den roman voor hen, die ze onverkoopt nog niet gelezen hebben, niet schaden; het verhaal toch krijgt eerst waarde door de behandeling en dichterlijke inkleeding daarvan. Hier — en dit is een der grootste deugden van Cremers werken — kan men veilig den, soms weinig ingewikkelden, inhoud meedeelen, zonder dat men behoeft te vreezen, dat in 't minst iets van het aantrekkelijke voor den lezer verloren gaat; want het boeiende zijn hier de denkbeelden, de geacheveerde vorm, de levendige, soms bonte kleurschakeeringen, en niet het minst ook de diep gevoelde miniatuurschetsen, die menige bladzijde tot een parwasije maken.

De firma Degen en Bronsberg heeft in de nabijheid van een kleine stad een katoenspinnerij; Bronsberg is verloofd met de dochter Nelly van zijn compagnon, welke laatste, ruw, aanmatigend en boven alles egoïst, niets van de billijke klachten van zijn werkvolk wil weten, den spot drijft met Bronsbergs meer rechtvaardige en menschlievende inzichten en trouwens van oordeel is, dat er niet veel van de fabriek terecht zou komen, als Bronsveld zijn stellingen in praktijk ging brengen, waaraan Degen zoo geheel en al geen ongelijk had. Opgevoed door een weggejagden meesterknecht, die nu en dan nog al onhandig den Mepistopheles speelt, besluit

(1) J. J. Cremer, *Hanna de freule*, 2 deelen. Amsterdam, G. L. Funke 1873.

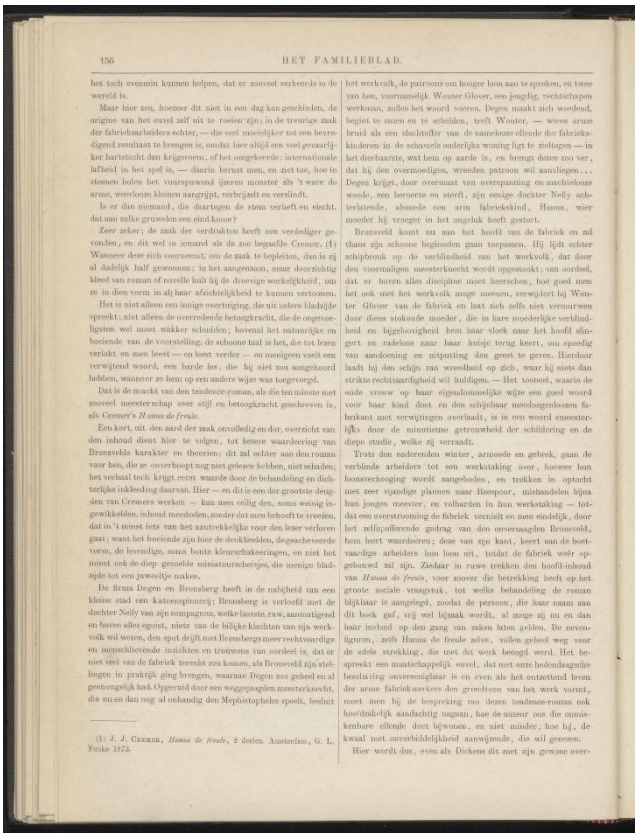

Premie Nieuws van den dag, 1873:

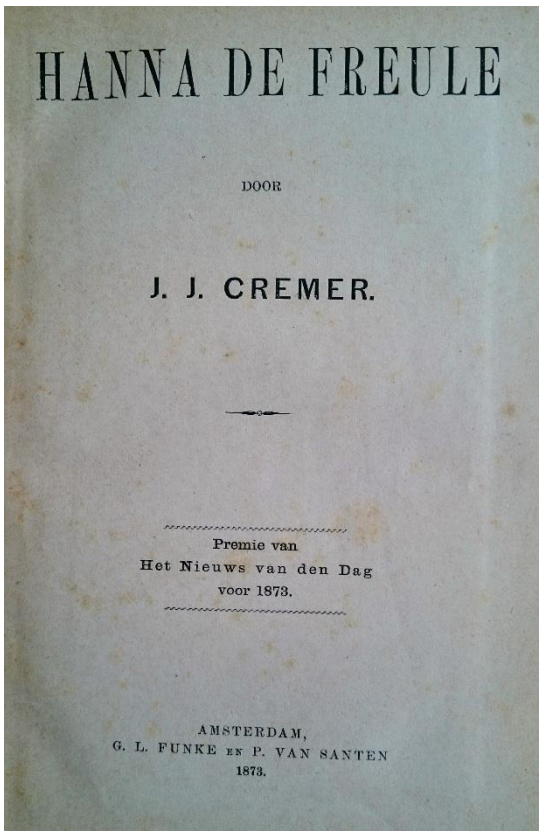
HANNA DE FREULE

DOOR

J. J. CREMER.

Premie van
Het Nieuws van den Dag
voor 1873.

AMSTERDAM,
G. L. FUNKE EN P. VAN SANTEN
1873.

Java-bode, 2 mei 1873:

tuks te lezen staat; is het kind een jongen, dan wordt het briefje weggelaten.

De schrijver, zekere heer Fairholt merkt daarna op:

„Deze gewoonte is een buitengewoon goede; niet alleen dat lastige nieuwsgierigheid er door tegengegaan wordt, maar ook blijft de bewoner van het huis voor zekeren tijd gevrijwaard voor vervolging wegens schulden; de deurwaarders durven er niet te komen, geen soldaten kunnen worden ingekwartierd en wanneer troepen voorbij marscheeren, houdt het slaan der trommels op."

— De directeur van een theatre te Berlijn schreef onlangs aan Alexander Dumas, hem *f* 4000 aanbiedende, voor het recht om een zijner dramas te Berlijn op te voeren.

De patriotieke schrijver antwoordde: „De som is te gering. Ik eisch den Elzas."

— Een toast van een jong mensch: „Ik drink op onze toekomstige echtgenooten ..... ik heb de mijne reeds gezien in mijn droomen ..... de afstand verhoogde het verrukkelijke van het gezicht."

— Toen een oproerling gevraagd werd, wat hij doen zou, wanneer de gewapende macht tegen hem werd gezonden, antwoordde hij kalm:

„'k Zou 't op een akkoordje gooien en voorstellen, dat ik mijn geweer houd en den kommandeerenden officier de lading present doe."

Een zeer bekend geneesheer, iet wat humoristisch, sloofde zich zoo af in het waarnemen van een groote praktijk, dat hij eindelijk ziek werd. De meest strikte rust werd hem aanbevolen. Een vriend die hem toen kwam bezoeken zeide: „Wel man, hoe maakt ge het in uw gedwongen rust?" De doktor antwoordde. „Och, zoo zoo, ik zit hier rustig in mijn bibliotheek te midden van mijn boeken". „Ja, dat dacht ik wel — hernam de vriend — altijd even ijverig aan de studie van de geneeskunde, ten einde uw schoone roeping met steeds grooter bekwaamheid te kunnen vervullen". „Precies, antwoordde de doktor — *voor 't oogenblik* moet ik me wel bepalen tot het dooden van den tijd."

— Schoolmeester. Van welk geslacht is muis?

Jongen. Vrouwlijk.

Schoolmeester. Welk is de naam van het manlijk van muis?

Jongen. Rat.

— Zeer waarschijnlijk. De dame, die nooit haar buren bespiedt en bebabbelt, is waarschijnlijk de nicht van de dame, die niet wist (o gut nee, volstrekt niet) hoeveel ja ponnen haar schoonzuster had.

Zeer waar. 't Is zeer aangenaam vrienden te hebben, op wie men kan vertrouwen, en somtijds zeer nuttig vrienden te bezitten, die niet bang zijn volkomen vertrouwen in u te stellen.

HANNA DE FREULE. *)

(Van den Korrespondent van den Java-Bode.)

„De tijd moet het leeren . . . . Man' met een man als mijnheer Bronsberg, is de taxo er heel zeker."
Slot worden uit „Hanna de Freule."

Dient men, zoo kan de vraag wezen, die zich aan een bespreker van het bovenstaande werk voordoet, dient men bij de beoordeeling van dezen arbeid rekening te houden met de vroegere produkten op romantisch gebied van den schrijver en een oordeel uit te brengen, dat grootendeels op vergelijking met die werken steunt? Of moet men zich enkel tot het nieuwe voortbrengsel zelf bepalen?

De keuze tusschen de beide methoden, die zich voordoen, moet zich in dit geval uitsluitend tot de tweede beperken. Ook al zij de eerste geschikter, om met meerdere juistheid de waarde van het te beoordeelen werk uit te zetten, omdat zoowel nieuwe lichtpunten in het talent van den romancier opdagen als nieuwe schaduwzijden zich vertoonen, zoo is voor de hier bedoelde vergelijkende kritiek thans weinig grond, daar de beide vroegere romantische werken van den schrijver: „Anna Rooze" en „Dokter Helmond en zijn Vrouw" tot de zoogenaamde Sociale romans behooren, en „Hanna de Freule" ongetwijfeld onder de bijzondere klasse der tendenz-romans gerangschikt moet worden.

Daarenboven zou het, toonde men zich geneigd bijzondere redenen te doen gelden, niemand aangenamer dan den auteur dier werken kunnen zijn, dat het met oordeel lezend publiek — en volgens Multatuli is dit niet zeer groot — van „Hanna de Freule" kennis nam, zonder te veel waarde te hechten aan den totalen indruk vroeger bij de lezing van zijn twee vorige romans ontvangen. Die indruk was, hoe gunstig ook ten opzichte van den *novellist* Cremer, minder gunstig ten aanzien van zijn ander ik, den *romancier*.

In de *novelle* den meester ontdekkend, kan het in den *roman* nauwlijks den talentvollen dilettant bespeuren. In dezen te vergeefs zoekend naar een streng logisch geheel, waarvan de onderdeelen op het nauwst en het innigst met dat geheel samenhingen, trof het in gene een altijd krachtige schildering van toestanden aan, waarbij alle toetsen tot veltooiing der hoofdfiguur of tot beter begrip der hoofdgedachte waren aangebracht. Onderstellen wij dus — om de beide genoende redenen, de een van algemeenen, de ander van bijzonderen aard — dat men den roman „Hanna de Freule" leze als of zijn auteur niet de hoogst begaafde Over-Betuwsche novellist, en tevens de vader van twee wel wat zorgeloos opgevoede romankinderen was. Mij dunkt, dat zoo dit al niet het eenig goede gezichtspunt is, waaruit wij Cremer's nieuwen roman moeten bezien, het althans meerdere kansen biedt voor een vrijen, onbenevelden blik.

Wat in dezen roman de tendenz is? Reeds de lezing van eenige weinige hoofdstukken laat geen twijfel meer over ten oprichte van het antwoord. De strijd, die de beschaafde Westersche staten tot op hun grondvesten doet trillen en de standvastigste en minst bevreesde gemoederen een poozc tot somberheid kan stemmen, de reuzenkamp tusschen arbeid en kapitaal wordt hier in levendige kleuren afgeschilderd. De romandichter heeft op zijne wijze getracht een oplossing te vinden van het netelige vraagstuk, dat tusschen werkgevers en werkers bestaat. Hij heeft een lans gebroken voor de dikwijls miskende rechten van de arbeiders, zonder terug te deinzen voor een afschildering van hun plichten.

Het besluit, waartoe de schrijver komt, moge van algemeene bekendheid zijn, over de middelen, die hij aan de hand geeft, moge men met hem van gevoelen kunnen verschillen, het blijft waarheid, dat zijn boek voor een groot aantal lieden, niet het minst de arbeiders zelven, vooral ook de patroons, een zeer nuttig werk kan worden. Als nu maar de arbeiders zulke boeken *koopen*, als nu maar de patroons ze *wilden* lezen!

---

*) Hanna de Freule door J. J. Cremer, Amsterdam G. L. Funke en P. van Santen, 1873. Premie van „het nieuws van den dag" voor 1873.

Het kan echter al dadelijk moeilijk ontkend worden, dat wij hier minder met een roman, met een door vorm en inkleeding streng samenhangend geheel, dan wel met twee zeer uitgewerkte novellen onder —den titel van „Hanna de Freule" in een boekwerk vereenigd — te doen hebben. De eerste novelle zou den titel, dien thans het geheele boek voert, kunnen dragen, aan de tweede zou dien van „Patroon en knecht" gegeven kunnen worden, want al moge „Hanna van Til", de „gekke freule," de fabriekarbeidster van ruim negentien uren met haar buitengewonen aanleg en dikwijls zonderling werkenden geest, de hoofdpersone zijn uit de helft des, — uit ongeveer 60 hoofdstukken saamgestelden — romans, in de overige 30 vervullen zeer zeker Wouter Glover, de jonge, voor zijn stand zeer ontwikkelde, werkman, wiens edele beginselen en rondborstig karakter lof verdienen en de jonge Bronsberg, de voor lotsverbetering van zijn werkvolk ijverende patroon, de hoofdrollen. Naar deze indeeling, kunnen wij, in zeer korte trekken met den inhoud van het boek bekend worden. Hanna de freule is een n visioenen levend jong meisje, dat als driejarig kind op zekeren vinnig kouden Decembermorgen door den fabriekarbeider van Til is gevonden, liggende naast een levenlooze vrouw, door de koude bevangen, op den weg nabij Veenwijk — een stadje op den oever eener rivier — was doodgevroren. Het kleine meisje, dat in de bovenkleeren der vrouw was gewikkeld om haar tegen den snerpenden Oostenwind te beschutten, is, uit de armen der gestorven moeder, door den arbeider van een wissen dood gered. Het kind herinnert zich steeds het verhaal van haar moeder, dat zij door haar vader met een koets met twee schimmels zal worden afgehaald. Dit verhaal heeft natuurlijk, naarmate zij ouder werd, te krachtiger op haar fantasie gewerkt. Het gevolg daarvan is, dat die gedachte van door haar vader in een koets met twee schimmels afgehaald te worden, van lieverlede in haar denkbeelden den rang van een visioen heeft ingenomen. Arbeidster geworden in de stoom katoenspinnerij „Het Kromveld," van de firma Degen en Bronsberg, wordt zij zeer natuurlijk door haar medearbeiders voor gek gescholden, omdat zij meestal over haar visioen praat en tengevolge van een fierheid, over haar vermeende afkomst in haar ontstaan, die haar makkers tot spotternij dwingt en haar den schimpnaam van „freule" doet geven.

Een is er echter, die haar niet bespot, en haar niet voor gek houdt. Het is de Joodsche uitdrager Elie Mager. In der tijd is hij, door aankoop, in het bezit gekomen van de sjofele plunje van Hanna's moeder. Daarin heeft hij brieven en andere zaken verborgen gevonden, die hij behield, en nu bewaarde als reliquiën van zilver en goud. De brieven hebben hem bewezen, dat Daniel Degen, een der eigenaren van de fabriek Het Kromveld, Hanna's vader is. Men heeft hem het stilzwijgen afgekocht. En toch nog steeds gedreven door de vurige liefde, die hij eertijds aan Hanna's moeder, Esther, Nathan Gasco's dochter, heeft toegedragen, vóór men haar slecht maakte, Hanna zelve liefhebbend als zijn eigen kind, omdat zij het kind van zijn eenige geliefde is, en omdat haar moeder een Jodin was, door dat alles aangezet, spaart hij in stilte geld voor Esther's wees op, totdat zij hem zegenen mocht in liefde, en eeren mocht den God van Abraham, Izak en Jacob. Door Elie's mystieke taal, en met behulp van haar buitengewonen aanleg, begint Hanna vermoedens omtrent haar afkomst te koesteren. Zij wil zekerheid bekomen en spreekt Nelly, Degen 's fiefachtige dochter, bij zekere gelegenheid, aan, die, evenals de meesten, haar krank van hersenen gelooft. Zij onderhoudt de beangstigde Nelly over het geheim harer afkomst. „Ik ben niet gek, omdat „ik weten wil wie mij liefheeft, en zeker wist dat hij komen „zou. En slecht ben ik ook niet, juffrouw. Als jij je beurs „laat vallen dan zal ik er niets uitnemen, en ze aanstonds „weerbrengen. Als ze mij niet erg sarren of schandelijk be„leedigen, dan gebruik ik mijn handen nooit, hoewel ik „sterk ben. „Maar" vervolgt ze zich zou toch een moord kunnen doen, als de persoon, die mijn arme moeder liet sterven in den konden nacht, werkelijk de man is, waar het liegen heetta, dan zou ik hem met deze nagels"...

De reine dochter van den heer Degen wordt bij zulke taal van de halfwaanzinnige spinster steeds beangster; zij wil Hanna tot kalmte brengen met de verzekering: „Men „heeft je verleid. Die prins of graaf uit Spanje die je, „vader zou wezen en je met zoo'n mooie koets moet komen af„halen, hij bestaat niet Hanna" maar deze voert haar tegen: „Maar spreek ik dan nog van een prins of graaf? „Ik spreek van je vader juffrouw, van mijnheer Degen; ik zeg, dat hij mijn moeder heeft laten doodvriezen, dat hij mijn vader is." Machteloos is daarop Nelly neergezonken. Door Hanna opgevangen, heeft zij gerust aan haar snel bonsend hart en nadat een onstuimig leger van gedachten door Hanna's brein is gevaren, heeft zij een kus gedrukt op Nelly's mond en is ijlings heengegaan.

Eenige uren later zal Hanna in verwijfeling bij den — door een berooerte getroffen — heer Degen nederliggen. Dicht aan zijn oor zal ze fluisteren. „Kun je nog hooren mijnheer?" Zij wil weten of die man haar vader is, of hij de mooie Esther ten val bracht. Of hij haar arme moeder liet verhongeren en doodvriezen, en zijn eigen bloed heeft doen arbeiden en voeden met zwijnendraf." Maar antwoord zal zij niet bekomen. Integendeel zal Nelly, gedachtig aan het gesprek van eenige oogenblikken te voren, haar bij Degen's bezwijmd lichaam aantreffend, uitroepen: „Pakt haar, zij heeft hem vermoord!"

De eigenaar van 't Kromveld, de verfoeilijk hebzuchtige Degen, de man, wiens eenige verdienste in het zedelijk en lichamelijk afbeulen van zijn fabriekvolk en in smaakpery bestaat, heeft zich door de woede, waarin hij geraakt is, toen hem eenige arbeiders om loonsverhooging in vermindering van werkuren zijn komen vragen, een beroerte berokkend. Hanna zal pogen tot zijn sterfbed doortedringen, altijd met dezelfde gedachten omtrent het geheim harer geboorte bezield, maar teruggehouden worden door Willem Bronsberg, Nelly's verloofde en compagnon van Degen.

En alweder zal Nelly de smeekende woorden hooren, die Hanna tot Bronsberg richt om toegang te erlangen tot de kamer van den man, die stervend neerligt. En nadat zij het woord „dood," zooeven door haar uitgesproken, op een, haar door merg en been dringenden toon door Hanna heeft hooren herhalen, dan schijnt zij niet langer te twijfelen of de halfwijze Hanna heeft voor eenige uren haar de waarheid gezegd.

't Is niet de laatste maal, dat wij de beide kinderen van één vader te zamen zullen aantreffen. Hanna heeft, door een smartvol ziekslijden daartoe gedreven, een poging aangewend zich te verdrinken; doch Elie Mager heeft nog tijdig genoeg Esther's kind gered, met zich naar zijn schamele woning gevoerd en middelen beraamd, om „Esther's kind te doen goedmaken wat Hanna 's moeder misdeed," d. w. z. hij hoopt dat zij tot het geloof der vaderen, tot dat van Abram, Izaäk en Jacob zal bekeerd worden. Wil zij dat, dan zal Elie haar de bewijzen in handen geven, waaruit haar afkomst zal blijken. Door list en vleierij gelukt het Hanna den brief in handen te krijgen, die haar zekerheid omtrent haar geboorte geven zal.

Nu neemt zij den brief. Reeds is hij geopend.

Haar glinsterende oogen schieten vonken, terwijl zij op dat schrift staart.

Beurtelings wordt ze purperrood en bleek als een doode.

Een trek van verbeten woede plooit haar lippen. Zij keert den brief. Zij werpt hem op de tafel, met de vuist slaat zij zich zelve op het voorhoofd. Die *zwarte kriewels* teggen haar nieta. Zij kan niets bemerken van 't geen er in dat schrift is te zien. Men heeft het haar nooit geleerd. En als zij dan weten *zal*, wat er in staat; als zij het weten *moet!*

Ook dat heeft hij mij aangedaan, „komt 't Hanna beerbaar, terwijl zij schreiend met het gloeiende hoofd op haar armen neervalt": „Ook aan mijn oogen heeft hij het licht onthouden; hij — die mijn moeder vermoordde; die ons beiden ten vloek was."

Hanna ontvlucht uit Elie's huis, na aan Elie's zoon Izak — een klein monster, een miniatuur uitgave van Han d'Islande — te hebben weerstand geboden, die haar scheldt voor zijn „vaders zoetelief" en haar niet wil doen ontkomen, alvorens zij hem een „kusje" zal gegeven hebben. Vrij zijn en naar den heer Bronsberg snellen, opdat hij haar den brief ontraatsele, is haar wensch.

In een kerkgebouw kan ze nog even haar hangend hoofd en hart tot bedaren brengen, en schijnt ze ook genoeg kracht te verzamelen, om nu haar de schurk *Bonzer* — weggejaagde onderbaas op 't Kromveld — wil behagen, hem tegen den grond te ploffen of zoo iets dergelijks te doen, want het rechte blijkt niet uit het boek. Bronsberg ontvijfert den brief, vóór 17 jaren door zijn geweren Compagnon aan Hanna's moeder geschreven. Eensklaps staat nu het kind, dat ook bij voor halfwijs aanzag, in een ander licht voor hem. Verbazing en angst maken zich plotseling van hem meester, nu hij bedenkt dat Nelly met den inhoud van dat schrijven bekend zou kunnen zijn en als hij vernieemt, wat er tusschen zijn verloofde en Hanna is voorgevallen, zijn Nelly's vrees voor Hanna, en haar gestadige onrust, voor hem geen raadsel meer. Op zijn vraag „Wat wil je nu Hanna?" ontwikkelt zij, na den brief terug ontvangen te hebben, een uitstekend systeem van verbetering in het lot der fabriekarbeiders. De jonge humane patroon wil het weiswijs van de arbeiders; dit verzekert hij Hanna en zoo hij het ooit mocht vergeten, dan zal — zoo klinken hem Hanna's laatste woorden in de ooren, met den brief gedwongen kunnen worden.

Nu heeft zij althans Bronsberg bewezen, dat zij niet gek is. En als Nelly, die haar vreest, hem zal lezen, dan zal ook *zij* weten wat daarvan is.

Nog een ander wilde zij, dat den brief zou lezen. Wouter Glover, de ronde flinke fabriekarbeider, die haar ook voor halfwijs houdt, maar het nogthans niet heeft kunnen aanzien hoe een verachtelijke bende fabriekvolk haar, op zekeren dag, op straat met de langste scheldnamen gemarteld en zelfs haar lichamelijke verwondingen toegebracht heeft, wijl men haar uit een rijtuig had zien komen, waarin ook de jonge Bronsberg gezeten was. Wouter vooral, die haar toen in de woning zijner moeder eenige uren heeft doen verplegen, Wouter, dien zij heimelijk lief heeft, moet weten, dat zij niet gek is en dat hetgeen zij soms sprak over een mooie koets met een paar schimmels er voor, te lezen stond in den brief, den de overleden patroon van het Kromveld, Daniel Degen, eertijds had geschreven aan haar moeder.

Terwijl nu de werklieden der fabriek optrekken naar het huis van den jongen patroon, om hem hun eischen omtrent loonsverhooging op te leggen en Bronsberg hen met waardige kalmte aanhoort, vindt Hanna gelegenheid om, door haar verschijning, een diefstal door een drietal arbeiders in de woning van Mevrouw Degen beraamd, te beletten, Wouter Glover te verhinderen, dat hij zijn vijand Bronsberg met een vuistslag verplettere, en een gemeen fabriekswijf everzeer te verhinderen dat het Bronsberg wellicht den dood aandoe; de eerste en de derde daad bloot door den invloed harer verschijning, daar de fabriekarbeiders haar niet anders dan verdronken waanden; Wouter Glover wordt op het ziekbed nedergeworpen en in ijlende koortsen neerliggend zal Hanna „haar vijand" verzorgen. Iets later zal zij weder tegenover haar zuster in den bloede Nelly staan, die haar zal trachten te overtuigen, dat zij, voor haar bestwil, Veenwijk moet verlaten, dat men voor haar opvoeding zal zorg dragen en dat zij nooit weer over zulke vreemde dingen mag spreken, die zij haar (Nelly) op dien morgen verteld heeft, dingen, die niet waar zijn.

En als je zulke verhalen aan andere menschen doet, dat zou niet goed, niet braaf van je wezen Hanna! Dat zult je nooit doen, is het wel?

— Het woelt en bonst haar in de bijgende borst.

— Geen twee schreden van haar af, staat daar dat schoone bleeke meisje. In de koude lucht teekent zich de warme adem, die aan haar boezem ontsnapt. Die adem smelt met den adem van Hanna ineen.

— „O, als deze haar *liefhad!* Als beider adem voor altijd te samen smolt! Als deze haar *zuster* noemde! Aan haar voeten zou ze liggen. In de oogen zou ze haar zien. Haar wenschen raden. Vliegen op haar wenken." Hanna, het arme onwetende fabriekskind, zal zich bedwingen ter liefde voor Nelly, maar vreeselijk is de strijd, die er in haar binnenste omgaat. Zoo zij bekent dat het louter „vreemde dingen" zijn, die zij eertijds tot Nelly sprak, zal immers deze haar weder voor halfwijs houden, voor gek? Neen waarachtig zij is het niet. Heeft ze dan den brief niet? Doch neen, zij heeft gelijk. Hanna heeft eens gedroomd dat zij een zuster had. „Maar dat waren droomen van de gekke Hanna. Wat ik toen tot je gezegd heb, nee, dat weet ik niet. Ik ben heel wijs juffrouw."

„Goddank! komt Nelly bij zich zelve." En dat „goddank!" is zeer zeker het onwaarschijnlijkste woord, dat aan Nelly's mond in den ganschen roman ontsnapt. Na al hetgeen er tusschen haar en de halfwijze Hanna is voorgevallen, verraadt het wel wat te veel naïveteit in haar karakter, om na de aan Hanna ontdekte, om niet te zeggen afgedwongen, verklaringen, die laatste bekentenis voor goede munt op te nemen. En Nelly's vreugde over die bekentenis, waardoor haar „goede papa" weer rein voor het oog van zijn kind staat, is belachelijk voor een twintigjarig meisje, dat haar gezond verstand bezit.

Hanna gevoelt zich na dit onderhoud verlatener dan ooit. Zij hongert en dorst naar een uiting van liefde en misschien zal zij die nooit vinden; misschien zal zij, haar leven lang, ellendig blijven, ter wille van dat rijke gelukkige kind.

(Wordt vervolgd.)

---

*) De heer Cremer heeft de hebbelijkheid nooit zijn figuren te laten zeggen, spreken of uiten, maar altijd te doen *komen*; hoe dat *komt*, begrijp ik niet.

Vertrokken Schepen.

DATUM	VLAG	N. D. SCHEPEN	GEZ.	NAAR
Mei 2	Ned.	Kortenaer.....	Walters.....	Nederland.

INVOER TE BATAVIA.

Van Muntok per Ned. Ind. schoener *Tseetjong Pandan*, gez. Tjong Ame, agt. Latumeten.
lading van Muntok.
82 pik. rijst, 42 st. ijzer, 310 do. oude gunnierzakken, 1 kt. getah, 80 batties, 120 st. oude ind. vaten, *Tan Djiem Soeij.*
lading van Toboelij.
3 kn. eetwaren, *Tan Djiem Soeij.*

Verantwoordelijk Redakteur. H. B VAN DAALEN.

Snelpersdruk H. M. VAN DORP & Co., te Batavia

Java-bode, 6 mei 1873 (dl. 2)

Overigens is de Senaat nog van andere feiten van den zelfden aard gesaisisseerd, welke door zijn eigen leden zouden zijn bedreven. Inmiddels heeft men reeds vernomen dat een Senaatslid voor Kansas, van poging tot omkooping met 't oog op zijn herkiezing is overtuigd geworden en dat zijn opvolger, die in zijn plaats gekozen is, een soortgelijk feit reeds vroeger te zijnen laste had.

Nu staat het Grant zeer zeker vrij zijn land aan alle andere landen tot voorbeeld voor te houden; maar men zal aan den anderen kant toch ook moeten toegeven, dat een en ander vreemde zeden aanwijst, in politieken en in socialen zin.

Men herinnert zich daarbij ongetwijfeld ook wel de nog jeugdige geschiedenis van de *Tammany-ring:* een corruptie op groote schaal op het meer beperkte gebied van het gemeentewezen.

Indien nu al deze feiten niet positief kunnen worden ingeroepen, als onwraakbare getuigenissen, tegen ieder republikeinsch Gouvernement, — zij bewijzen in elk geval, dat op de republikeinsche instellingen niet zoo hoog valt te roemen en wat meer bijzonder betreft den toestand van immoraliteit in de Vereenigde Staten, was het oogenblik toch zeker slecht gekozen, om Amerika als een model van het voortreffelijkst bestuur bij een plechtige gelegenheid te roemen.

Begrafenis van Greeley te New-York.

Zooals uit de Amerikaansche bladen genoegzaam was op te maken is Greeley, de gefaalde president der republiek, na zijn dood (zijn goede hoedanigheden en bekwaamheden niet te na gesproken) opgehemeld tot walgens toe. Zijn aardsch ombuisel was ten toon gesteld in Cityhall (stadhuis) en om toegang te verkrijgen, moest men queue maken ongeveer anderhalf uur, zooals ik dan ook gedaan heb. De dames echter liepen niet alleen het stadhuis maar in, daar moest ook ieder plaats voor haar maken, terwijl, wanneer een heer onder haar geleide medegingen, deze ook terstond toegang verkreeg. Met al mijn eerbied en achting voor het schoone geslacht, vind ik zulke zaken hier wel wat te ver gedreven.

Van Greeley's begrafenis sprekende, zult gij den overgang niet te groot vinden, dat ik een korte beschrijving laat volgen van deze en van begrafenissen in het algemeen. Des middags ten 3 uur had ik mij geplaatst in Broadway om den stoet te zien voorbijtrekken. De straten waren door de politie afgezet en de kommunikatie in Broadway, zoolang gestremd. Publieke gebouwen, schepen en vele particulieren hadden de vlag halfstok; de klokken van de kerken luidden; duizenden menschen waren op de been en het had er meer van, alsof men een gemaskerden optocht van studenten te Leiden wachtte, dan wel een begrafenis. Eindelijk naderde de trein, die geopend werd door een afdeeling politie-agenten te paard, gevolgd door een honderd of wat te voet, die, in rijen de geheele straat beslaande, in militairen pas voorwaarts marcheerden.

Daarop volgden afdeelingen van verscheiden corporaties te voet, waarbij ook de vrijmetselaars sterk vertegenwoordigd waren. Toen kwam de lijkkoets, getrokken door 8 paarden, omringd van rijtuigen, waarin de mannelijke en vrouwelijke familieleden zaten en daarop, twee aan twee, een onafzienbare reeks van open en gesloten rijtuigen. Te midden van die honderden was er een open kales, waarin 4 heeren zaten, en die bijzonder de aandacht trokken. Op mijn vraag wie zij waren, vernam ik dat het de president Grant was met den vice-president Wilson, en nog twee ministers, welke voor de plechtigheid waren overgekomen. De trein werd gesloten door een afdeeling politie agenten.

De gewone begrafenissen hebben hier ook een eigenaardig voorkomen. De lijkkoetsen zijn geheel anders dan bij u; het zijn zeer nette glazen kastjes, versierd met goud en pluimen of urnen, waarin men de kist in haar geheel kan zien staan, meest met bouquetten en kransen belegd. De volgkoetsen zijn gewoonlijk twintig à veertig in getal. In die koetsen zitten heeren, dames en kinderen, dikwijls meer dan er zitten kunnen. De eerste rooken, terwijl de lasteren sinaasappelen of suikergoed etende, uit de portieren hangen en in plaats van stapvoets, gaat dat alles in gestrekten draf grafwaarts. Vooral ziet men des zondags vele begrafenissen, hetgeen ik hieraan toeschrijf, dat dan ieder vrijaf heeft en men dus de plechtigheid beter vieren kan. Een burgerbegrafenis kost *f* 300.

HANNA DE FREULE.

(Van den Korrespondent van den Java-Bode.)

(Vervolg van no. 103.)

„De tijd moet het leeren . . . . Maar met een man als mijheer Bronsberg, is de kans er heel zeker."
Slotwoorden uit „Hanna de Freule."

Nog is hetgeen Hanna voor Nelly doet niet genoeg; bij een dreigenden en woesten volksoploop wordt Nelly door haar uit het rijtuig, waarin zij met haar verloofde Bronsberg gezeten was, naar Wouter Glover's woning in veiligheid gebracht.

Deze draagt Bronsberg om verschillende redenen een gloeienden haat toe en dus natuurlijk ook Nelly.

Hanna eischt van Glover dat hij de juffrouw, in haar kleederen vermomd, door de onveilige straten naar haar woning terug zal brengen. Glover kan dat niet doen, hij kan onmogelijk de aanstaande vrouw van zijn doodsvijand, den beul der werklieden, den moordenaar zijner moeder geleiden, maar zie, nu Nelly ter halve gedekt de deur uitsnelt en Wouter aanzelt om haar te volgen, nu spreekt Hanna tot hem, dat zij geen kwaad met kwaad wil vergelden, dat zij wil liefhebben die haar haten en schelden, ja zelfs, die haar noemen: „de gekke, halfwijze, Hanna de freule."

De toon, waarop Hanna zelve haar scheldnamen heeft uitgesproken, aneed Glover door de ziel.

— Wie is er nog, die haar zóó noemen durft!

Haar de reine. Als haar stem klinkt en als hij haar ziet in die heerlijke oogen, dan stroomt hem een nieuw leven in de borst.

— Wil zij Degen's kind vergezellen, het kind, dat haar krankzinnig en ijdel noemt!

„Hanna zoo niet, blijf hier! In Gods naam ik zal haar volgen!" roept Glover" en toen zijn liefde niet langer bedwingende, zegt hij. „Hanna, mijn Engel" en klemt haar met kracht aan het hart." Wie zal Hanna weer scheiden?

Rein liefdevol kind!

En nog vaster drukt hij haar aan zijn borst en met kussen overdekt hij haar lief gelaat.

In welken blauwen hemel Hanna geweest is, dat weet zij niet.

„ . . . maar het kind zonder mantel . . . dat zou je vergeten" klinkt nu levend haar antwoord.

„En Glover, in den zoeten zwijmel der liefde ziet hij haar aan, en toeft toen niet langer, maar snelt mei Nelly's hoed en mantel ijlings ter deure uit."

Eindelijk dan heeft de arme Hanna, het reine en liefdevolle kind, dat tot dusver niets dan bespotting, verachting of pijnlijke mededoogen op haar doornigen levensweg had aangetroffen, een uiting van liefde ondervonden. Ze is gelukkig, stelsdruk en te midden van al haar zaligheid wordt zij herinnerd aan dien brief, in zeker opzicht a „scarlet letter" voor haar. Zij tuurt naar de kleine lamp met haar flikkerende vlam.

— IJlings komt ze nu overeind en haalt den brief te voorschijn.

Haar handen beven.

Zij steekt den brief in de vlam. . . . . Neen, ze trekt hem haastig terug. — Hij vlamde nog niet. — Als ze met den vinger er op drukt dan knappen de bruine schilfers los. — Nu zoo Wouter en ook dat meisje, de koets en de schimmels nog kunnen zien. . . . Maar nu zie — nu kunnen ze 't niet langer. Weer steekt ze den brief in de vlam. Reeds brandt hij geheel.

Ze werpt hem op den steenen vloer.

En hij vlamt er en walmt en smeult en dooft.

En toen het laatste snel verschietende vonkje in de grauwe asch is vergaan en de rook en de walm zijn verdwenen, voelt Hanna een andere vlam in haar boezem, een zaligen gloed.

En nu moet zij voort vóór Wouter terugkeert; maar eerst nog, met liefderijken zorg, eenige kleine werkzaamheden verricht. Er licht asch op den vloer, een nap staat op de tafel, de kast is geopend.

Het vuur aan den haard is bijna uitgedoofd, en zwart ziet dat kleine blikken koffieketeltje er uit.

— Hanna weet, dat ze geen tijd te verliezen heeft.

— Hier in huis mag hij haar niet wedervinden, maar haar hand mag hij vinden, de hand, die hij heeft gedrukt aan zijn borst, die hij zoo vurig heeft gekust.

„O, God! Och lieve Heere Jezus!" lispt ze gedurig, terwijl ze reddert en veegt en de spaanders aanbaast tot een vlam aan den haard; terwijl ze daarna de tafel schoon maakt; den broodnap — hoe pover gevuld — er op neerzet en het mes aan den hoek er naast legt, als ze vluchtig het ketelije poetst, en het vuur nogmaals aanstookt, en de koffie gereed maakt.

Zoo, nu is het in orde.

Nogmaals ziet zij het vertrekje rond. — Weer springen de tranen haar met geweld in de oogen. Weer moet ze lachen door die tranen heen.

— Voort dan, eer hij haar zoo moest vinden! En weder lispt ze:

— „O, Vader, die in de hemelen zijt. O, lieve Heere Jesus, Uw Koningrijk kome, Uw wil geschiede gelijk in den Hemel als ook op aarde!"

Dat is schoon en al stonden er tien duizend Critici, die het tegendeel beweerden, de onfeilbare toetsteen, het ontwankelijk gemoed zou herhalen „dat is schoon."

Het hoofdstuk „Tot asch verbrand, ten leven gewekt," waaraan deze aanhalingen zijn ontleend, behoort met de beide volgende, „Een verslagen Vorst die zich wreekt" en „Een zware vracht" tot de schoonste van het geheele boek.

Op dit laatste komen wij zoo aanstonds terug. Thans bepalen wij ons tot de vermelding, dat in het voorafgaande de voornaamste momenten zijn aangeduid, waarin Hanna, de door den auteur bedachte hoofdpersoon uit den roman, handelend optreedt.

Hetgeen wij toch verder omtrent haar vernemen is, in betrekking tot het voorgaande, weinig belangrijk. Het toppunt van haar kracht heeft ze bereikt bij het verbranden van den brief des heeren Degen.

II.

En thans over de tweede uitgewerkte novelle, die ik zoo even voorstelde „Patroon en knecht" te titelen. In haar licht de tendenz van den roman. In haar worden wij in een meer taatbare wereld gevoerd, een wereld van vleesch en bloed, waarin geen plaats is voor visioenen. Wouter, Glover en Broodsberg zijn er de hoofdpersonen in. De eerste, wij herhalen het, de flink ontwikkelde, rondborstige werkman, de tweede een model patroon, een patroon der toekomst in vele opzichten. Helaas! Hij wil verbetering in het lot der werklieden brengen, doch wordt in zijn pogen door zijn compagnon, den verachtelijken Degen, daarin belemmerd. Zoo hij niet tevens met diens dochter ware verloofd, misschien dat hij krachtvoller zijn plannen had doorgezet. Hij ijvert onophoudelijk om zijn Compagnon de belangen der werklieden te doen begrijpen en natuurlijk worden door middel van den schurk Binzer al zijn bedoelingen en zijn voorkomendheid en vriendelijke bejegening achterdochtig gemaakt en valsch uitgelegd. Binzer weet de lasterlijkste geruchten omtrent hem uit te strooien en bij Wouter Glover, een der beste werklieden van de gansche fabriek, vinden zij het meeste ingang. Is Wouter overtuigd, dat het lot van de arbeiders verbetering eischt, hij wil trachten den toestand te eerder in 't leven te roepen, omdat hij aan die zoogenaamde „mooie praatjes" van den jongen patroon geen geloof slaat. Hij haat dien Bronsberg, dien huichelaar, die zich met de mooie fabrieksmeisjes inlaat, die met Hanna de freule op zulk een goeden voet staat. Wouter heeft nog meer reden om de patroons tot verandering te dwingen en van haat tegen hen vervuld te zijn. Is hij niet met Gerrit Abel's dochter, het reine Klaartje verloofd? Gerrit Abel, de waarachtig vrome fabriekarbeider, wiens huisgezin met ellende heeft te kampen, doch die steeds wars van elke laagheid blijft en de „vreeze des Heeren" stelt boven de verlokking der wereld. Met zijn dochter is Wouter verloofd. Doch nu ligt zij op het ziekbed neder, zij teert weg en weldra zal zij sterven.

(*Slot volgt.*)

Straat Sunda doorgezeild.

DATUM.	VLAG.	N. D. SCHEPEN.	GEZAG. VAN	NAAR.
Mei	3	Fr. St. Vincent	de Paul Logonstene	Toulon 81 Dec. Saigon.

Aangekomen Schepen.

DATUM	VLAG	N. D. SCHEPEN	GEZ.	VAN	AGENTEN
Mei	3	N. I.	Lieut Hire	Lim Hok Tjoan	Palembang Comptoir.
„	—	„	Alcoer	Sech Rowegie	Samarang
„	—	Ned.	Ferdinand en Louis Krul		Indramaij. J. Theodeis
„	—	Eng.	Farningham	Crnib	Tagal J. Veet & Co.
„	4	Fr.	Neva	Mauvarino	Singapore W. Suer- (monde Wzn
„	—	N. I.	Batavia	Zuijderhoudt	Soerabaia N. I. St. Mij.
„	5	„	Sabi Maskoor	Mob. Arast	Samaaap Meerten.

Vertrokken Schepen

DATUM	VLAG	N. D. SCHEPEN	GEZ.	NAAR
Mei	4	N. I.	Batavia	Pijloo	Pekalongan.
„	—	„	Lnt. Gen. Kroesen	de Hart	Soerabaia.
„	—	„	Singapore	Hagers	„
„	6	Ital.	Bianca Fertica	Tonerell	Saigon.

Handelsberichten.

Rotterdam, 27 Maart.

Koffij ferm op veilingsprijs. Suiker in gedrukte stemming. Van Thee werden verkocht in veiling 13350½ kisten Java, goed ord. Congo tot 80 à 85 c. Van Tabak werden verkocht 405 pk. Java, en van Bindrooding in de N. H. M.-veiling 38300 bunen tot *f* 23,60 à 24,10 voor Banjermassing. Specerijen met beperkten handel. Katoen 1½ à 2 c. lager. Tin iets stiller; Banka *f* 87 à 88, en aanjaarsveiling *f* 87; Billiton *f* 87 à 88. Van Huiden verkocht 1800 stuks Batavia en Macassar Buffel- en Rundes.

KOFFIJ blijft ferm gestemd, met langzamen doch onafgebroken afzet op veilingsprijzen. Part. goed ordinair blijft 52 c. waard. Uit de lste hand werden ca. 4000 Java en Bali in die verhouding afgedaan.

RIJST flauw. Blank Java *f* 8. Afgedaan 2600 bs. Noersanie, prijs geheim (*f* 53?).

THEE. De Java-veilingen, gisteren en heden in Amsterdam en hier, liepen lager af. Goed ord. Congo 80 à 85 c. Verkocht werden 13,350 kn. en opgehouden 4664 kn.

SPECERIJEN stil, nieuwigen onverandert.

KATOEN. Prijzen hebben deze week bij uiterst flauwe stemming een gevoelige daling ondergaan en hoewel de markt gedurende de laatste dagen wat meer vastheid toont, laat de algemeene positie van het artikel nog veel te wenschen over. Op speculatie wordt weinig of niets gedaan, terwijl de consumtie zich bij den onzekeren toestand niet dan hoogst spaar-

Java-bode, 6 mei 1873 (dl. 3):

BIJVOEGSEL

VAN DEN

JAVA-BODE

van Woensdag 7 Mei 1873, No. 107.

INLANDSCH BESTUUR.

Ontslagen:

Eervol, uit 's lands dienst, de gewezen hoofdmantri bij de waterleidingen in de afdeeling Pana-o-kan (Bezoeki) Nitti Widjojo.

Departement van Oorlog.

Overzicht.

Een tweejarig verlof naar Nederland, wegens ziekte, aan den onderintendant der tweede klasse bij de militaire administratie H. W. J. Valois, aan den zesden luitenant der genie J. T. Kunneman en aan den magazijnmeester der genie tweede klasse H. C. Frerks.

Ontslagen:

Op verzoek, eervol, uit Zr. Ms. militaire dienst, de eerste luitenant der infanterie J. C. Bicker.

Eervol, wegens vertrek, als lid der direktie van het militair weduwen- en weezenfonds, de gepensioneerde kolonel der artillerie J. D. Hoedt, onder dankbetuiging voor de door hem als zoodanig bewezen diensten.

Benoemd:

Tot lid der direktie van het militair weduwen- en weezenfonds, de kolonel der artillerie E. H. W. Ubbens.

Bevorderd:

BIJ HET WAPEN DER INFANTERIE.

Tot kapiteins, de eerste luitenants A. A. L. J. de Jongh en C. J. Stolp.
Tot eerste luitenants, de tweede luitenants R. G. J. Sutherland en L. C. Piekkaart.

Door den Kommandant van het Leger en Chef van het Departement van Oorlog in Nederlandsch-Indië zijn:

Overgeplaatst:

Bij de IIde afdeeling, de tweede luitenant-kwartiermeester bij de militaire administratie H. C. Stokbekker; zullende hij, als zoodanig, bij zijn dienst worden gevoerd „à la suite."

INFANTERIE.

Bij het 5de bataillon, de tweede luitenants J. G. A. Bisschoff en A. G. Popelier, van het 7de bataillon.

Bij het 5de bataillon, de tweede luitenants B. Hendriks, jhr. E. H. F. Luijsius en J. F. F. van Bloemen Waanders; de overtalligenomde van het 1ste en de bedoelde laatstgenoemden van het 6de bataillon.

Bij het 10de bataillon, de tweede luitenant E. K. A. de Neve, van het 14de bataillon.

Bij het 16de bataillon, de eerste luitenant J. Lojenga, van het garnizoensbataillon van Sumatra's Westkust en onderhoorigheden.

Bij het garnizoens-bataillon van Sumatra's Westkust en onderhoorigheden, de eerste luitenant M. Sablerolle, van het 17de bataillon.

Departement der Marine.

Belast:

Met de waarneming der betrekking van geraadhebber der tweede klasse bij de gouvernements marine, de gewezen geraadhebber bij genoemden tak van dienst P. van der Leeuw; met bepaling, dat hem het bevel over den gouvernements stoomer *Soni* zal worden opgedragen.

Door den Kommandant der Zeemacht en Chef van het Departement der Marine in Nederlandsch-Indië is de volgende beschikking genomen:

BIJ DE GOUVERNEMENTS MARINE.

Benoemd:

Tot machinist-leerling der tweede klasse, de klerk bij de weeskamer te Soerabaja V. Fiolet.

Door den Kommandant der Zeemacht en Chef van het Departement der Marine in Nederlandsch-Indië:

Zijn Overgeplaatst:

Aan boord Zr. Ms. korvet *van Speijk*, de kapitein-ter-zee N. M. J. Kroef, als kommandant, de luitenant-ter-zee eerste klasse C. J. Marinkelle, de luitenant-ter-zee tweede klasse H. van der Moer, de adelborst eerste klasse Jhr. S. B. Ortt, de officier van administratie eerste klasse J. F. J. Mahieu, de officieren van administratie derde klasse H. Kits van Heijningen en F. H. M Rust, de officier van gezondheid derde klasse A. Pieters, de kapitein der mariniers W. G. Tuuning en de officier-machinist G. B Hardes, allen van Z. Ms. fregat *Prins Alexander der Nederlanden*, de luitenant-ter-zee eerste klasse E Simon van der Aa, van Z. Ms. korvet *Prinses Amelia*, als eerste officier, de officier van administratie tweede klasse J. G. Bobeldijk, van Z. Ms. stoomschip *Aart van Nes*, de eer-te luitenant ter mariniers H. B Steufert, van Z. Ms. stoomschip *Soerabaja* en de scheeps klerk J. C. Vos, van Z. Ms. stoomschip *Marwijk*.

Aan boord Zr. Ms. korvet *Prinses Amelia*, de luitenant-ter-zee eerste klasse A. J. Dumont, van Z. Ms stoomschip *Vice-Admiraal Koopman*, als eerste officier, de luitenant-ter-zee tweede klasse W. J. F. van Waning, van Z Ms. korvet *van Speijk*.

Aan boord Zr. Ms. stoomschip *Arfoersee*, de luitenant-ter-zee tweede klasse H. Nijgh, van Z. Ms. korvet *Prinses Amelia*, de officier van administratie tweede klasse J. F A. Canneel, van Z. Ms. stoomschip *Djambi*, de officier van administratie derde klasse A. de Leeuw, van Z. Ms. korvet *van Speijk*.

Aan boord Zr. Ms. stoomschip *Djambi*, de officier van administratie eerste klasse J. A. W. Adamsz, van Z. Ms. stoomschip *Arfoersee*, de adelborsten eerste klasse J. H. L. J baron Sweerts de Landas Wijbergh, J. G. Santhagen en J. Cardinaal en de schepsklerk K J. van den Busschen, van Z. Ms stoomschip *Citadel van Antwerpen*.

Aan boord Zr. Ms. stoomschip *Marwijk*, de scheepsklerken J. C. van Reijn en F. Lensing, van Z. Ms korvet *van Speijk*.

Aan boord Zr. Ms. stoomschip *Vice-Admiraal Koopman*, de luitenant-ter-zee eerste klasse, P le Comte, van Z. Ms. stoomschip *Cyclop*, als eerste officier, de adelborsten S. S Sijbrandi en J. G. Roosenburg, van Z. Ms stoomschip *Arfoersee*.

Aan boord Zr. Ms. stoomschip *Citadel van Antwerpen*, de luitenant-ter-zee tweede klasse A. W Vinkhuijzen, van Z. Ms stoomschip *Soerabaja*, de adelborsten C. J. G. de Bazel en F. W. Schuijtemberg en de scheepsklerk P. A Molenaar, van Z. Ms. stoomschip *Djambi*.

Aan boord Zr. Ms stoomschip *den Briel*, de luitenant-ter-zee eerste klasse H J. van Broekhuijzen, van Z. Ms. korvet *Prinses Amelia* als kommandant, de officier van administratie tweede klasse C. J. Lagaaij, van Z. Ms. korvet *van Speijk*.

Aan boord Zr Ms stoomschip *Sumatra*, de luitenant-ter-zee tweede klasse W. H. van Braam, van Z. Ms stoom chip *Citadel van Antwerpen*.

Aan boord Zr. Ms. stoomschip *Coehoorn*, als kommandant, de luitenant-ter zee eerste klasse L. F. H Tuckerman, van Z. Ms. korvet *van Speijk*.

Aan boord Zr. Ms. stoomschip *Madura*, als kommandant, de luitenant-ter-zee eerste klasse F. C Gobée, van Z Ms. korvet *van Speijk*.

Aan boord Zr. Ms stoomschip *Aart van Nes*, de officier van administratie derde kl. C. Coolhaij, van Z Ms. korvet *van Speijk*.

Is Vergunning Verloend:

Om te repatrieren, wegens langdurig verblijf in deze gewesten, aan den luitenant-ter-zee tweede klasse W. H. van Braam, den officier van gezondheid derde klasse A. Pieters en de officieren van administratie derde klasse H. Kits van Heijningen en D. J. van Oosterzee, en wegens ziekte aan den luitenant-ter-zee tweede klasse F. W. M. Kraijenhoff van de Leur ten. De richting dezer ongenoemde rivier is een Oostelijke en zij volgt de kust met een snelheid van zes mijlen in het uur. Pavy en de zijnen volgden de rivier Noordwaarts tot op een afstand van 230 mijlen. De bodem werd overal horizontaal bevonden, de oevers bestonden uit hoog gebergte waaronder verscheiden loodrechte plekken. Op 80 mijlen van de monding vond men overblijfsels van mastodonten, en bij het wegruimen der sneeuw op een plaats, waar de slachttanden van een exemplaar van dat uitgestorven ras zichtbaar waren, vond men het geheele lichaam in een staat van volkomen bewaring. De huid was bedekt met zwarte stijve borstels, zeer lang en dik, op den rug. De slachttanden hadden een lengte van 11vt. 8dm. en waren naar achteren omgekruld. Uit de mag haalde men stukken schors en grassen, waarvan men de herkomst ter plaatse niet kon onderzoeken. De vlakte was over een uitgestrektheid van vele mijlen als bezaaid met de overblijfselen van mastodonten. De ijsbeer is in deze streken menigvuldig, daar hij op die overblijfselen aast. Op 120 mijlen landwaarts in, en op een half uur van de rivier, verheft zich een enorm blok ijs van 1000 vt. hoogte, waarvan de basis omringd is van kiezelzand en rond gepolijste keijen, die tot diep in den grond zijn gezonken.

De fauna aan de noordpoolstreken eigen, is hier goed vertegenwoordigd en myriaden vogels vliegen over de rivier en langs haar oevers. Bij de verzending zijner brieven, had de heer Pavy het voornemen opgevat in de vallei der groote rivier van het vooronderstelde Noordpool-vastland te overwinteren, in 75° breedte. Hij vermeent zeker te zijn in het begin van het volgend saizoen, aan het noordelijkste gedeelte van dit vaste land een noordpoolzee van gematigde temperatuur aan te treffen.

De reizigers rekenen uit, daarna den Atlantischen Ocean aan te bereiken door Melville's straat.

RUSLAND.

De *Goloss* zegt, dat het Russische Gouvernement maatregelen zal nemen tot regeling van den arbeid in de fabrieken. Uit de statistiek blijkt, dat 60 à. 70 percent van de werklieden, die in fabrieken arbeiden, aan ziekten lijden, die een gevolg zijn van verwaarloozing der maatregelen tot bevordering der gezondheid. De sterfte onder de kinderen der werklieden is verschrikkelijk, 57 percent-storven vóór het 25de levensjaar; en de gemiddelde duur van het leven des arbeiders is 20 jaren.

— De militaire conferentie onder voorzitterschap des Keizers is 20 Maart geopend. De beraadslagingen over de algemeene dienstplichtigheid zullen in het laatst dezer maand worden geopend.

— Uit St. Petersburg wordt gemeld, dat Prins Gortschakoff bij den Staatsraad een besluit heeft ingediend, ten doel hebbende den Russischen gezant te Konstantinopel te machtigen, om aan Russische onderdanen, die in Turkije wonen en in strijd met de belangen van Rusland handelen, de rechten der Russische nationaliteit te ontnemen.

AFRIKA.

De *African Times* van 28 Februari 1873 behelst o. a. de volgende mededeelingen omtrent den inval der Ashantijnen in het onder Britsch protectoraat staande gebied ter westkust van Afrika.

De gouvernements-politie kwam hier gisteren aan en bevestigde het bericht, dat de Ashantijnen een inval hadden gedaan. Kolonel Harley heeft heden geweren en ammunitie uitgedeeld aan de lieden van koning Aufoo-Otoo. Dr. Rowe, chirurgijn van den staf, is met 50 man van de Houssa-politie in observate naar het binnenland vertrokken.

De sterkte der Ashantijnen zou, naar gemeld wordt, meer dan 60,000 man bedragen, in drie afdeelingen verdeeld. De een zou op het Denkerndistrikt aanrukken, de tweede op Akim en de derde rechtstreeks op Cape-Coast en Elmina. Naar men zegt, hebben de Ashantijnen de duitsche zendelingen, die zij gevangen hielden, onthoofd, behalve de arme vrouw en haar kind. Atjempon en zijn volk hadden niet naar Ashantee teruggezonden moeten zijn geworden, vóór dat ze aan ons waren overgegeven.

Buiten kwestie is, dat Atjempon terugkeerde in een stemming, die ons verre van gunstig was. Naar men zegt, moet hij zeer onheusch behandeld zijn geworden door de lieden van kolonel Foster (Houssa-politie.) Zij zouden hem namelijk, van alles beroofd hebben. Zeker is het, dat men hem, toen zij te Appolloniа terugkeerden, door de geheele stad de jwveelen zag te koop aanbieden van den afrikaanschen prins, die van koninklijken bloede was, den opper barbier van Quakoe Dua, den vorigen koning. Dat is de hoogste rang, dien men in Ashantee kan bereiken.

In zijn positie te Coomassie kon hij gemakkelijk den jeugdigen koning tot alles overreden, door een beroep op hem te doen in naam van zijn oud-oom. Met kolonel Harley, onzen nieuwen bewindvoerder, moet men medelijden hebben, daar hij dat alles niet vooruit kon weten, en ongelukkig heeft hij bovendien geen enkelen goeden raadsman bij zich; als hij daarom de een of andere fout begaat, moet men hem ook niet te hard vallen. De heer Grant is niet hier en men kan niet verwachten, dat kolonel Foster en de heer Chalmers veel van dit land kennen, Ik vrees, dat wij aan den vooravond staan van allertreurigste gebeurtenissen.

Een korrespondent van hetzelfde blad schrijft van Cape-Coast, in dato. 23 Dec. 1872:

„De Ashantijnen hebben nu reeds hun hoofdstad verlaten, met den koning zelf aan het hoofd. De dorpen in Assim zijn reeds verwoest. Dat is een nieuwe en treurige ontwikkeling in onze zaken."

Ook te Secondee hebben hevige vechtpartijen plaats gehad tusschen de Engelsho-gezinde en Nederlandsch-gezinde bevolking. Laatstgenoemde, die het sterkst in aantal was, behaalde de overwinning en verbraadde de hoofstad van den Engelsch-gezinden koning. De twist eindigde door de tusschenkomst van kolonel Foster, die met het oorlogschip *Rattlesnake* te Secondee aankwam. De Hollandsche koning werd gearresteerd, evenals zijn opperhoofden, en naar Elmina overgebracht.

Dat Secondee was in 1868 aan Holland overgegaan tegen den zin van een deel der bevolking; later ging het met de andere besittingen weêr aan Engeland over, nu weder tegen den zin der hollandsch-gezinden, die er zich inmiddels hadden gevestigd. Van daar de strijd.

HANNA DE FREULE.

(Van den Korrespondent van den Java-Bode.)

(Vervolg en slot van gister.)

„De tijd moet het leeren . . . . Maar met een man als mijnheer Bronsberg, is de kans er heel zeker."
Slotwoorden uit „Hanna de Freule."

De „duivelskamer" (de beneden verdieping der fabriek), waarin zij vroeger werkzaam was, had weêr een prooi verlangd. Daar heeft Klaartje bij een sober licht, te midden van een dichten stofwalm, met duizenden fijne katoenvezels beswangerd, moeten werken en hebben haar luchtpijpen en longen het stof vergaard, dat bij gebrek aan luchtkokers geen uitweg kon vinden. Is het wonder, dat als Wouter uit naam der werklieden aan de patroons vermindering van werkuren en verhooging van loon komt vragen en hij tot Degen het woord richt, wiens onbeschofte en krankzinnige taal hem zijn kalmte dreigt te doen verliezen, is het wonder dat hij Degen dan toeroept, dat deze hem zijn Klaartje ontnomen heeft?

„Kerel! Ik jou ontnomen"! schreeuwt Degen

„Hoe! roept Glover door dien uitval geprikkeld"; „teert mijn arme Klaartje niet weg, omdat er geen lucht was in dat vervloekte duivelshol? Ja mijnheer, zoo waarachtig als God leeft; *ontnomen* dat heb je ze mij."

En als Degen nu zijn Klaartje lastert door te zeggen, dat al dat jonge vrouwvolk „zedeloos tuig" is en dat hen dat zoo vroeg in het graf heelp, dan kan Wouter zich niet langer bedwingen en stuift hij zinneloos van woede met gebalde vuist op Degen af, maar wordt nog tijdig genoeg door Bronsberg in den halsdoek gegrepen.

Maar er is meer wat de haat, dien Wouter, Bronsberg toedraagt, rechtvaardigt of althans verklaarbaar maakt.

Het tooneel tusschen Degen en Wouter, dat de eerste met een beroerte en apoeglig daarop met den dood bekoopt, heeft zijn gevolgen. Wouter is van de fabriek weggejaagd, en zijn stokende moeder, die hij zielsliefst heeft en voor wie hij onverpoosd arbeidt, begeeft zich, ondersteund door Gerrit Abel, naar den jongen patroon Bronsberg om genade voor haar zoon te smeeken en te verzoeken, dat hij weder als arbeider worde aangenomen. Bronsberg weigert, hij kan haar zoon niet „op het Kromveld" terugnemen.

Het stokoude vrouwtje bezwijkt aan de gevolgen van dien tocht. Afmatting en teleurstelling over de weigering brengen haar doodelijke schokken. Wouter is razend van smart. Was het niet genoeg, dat hij dien huichelaar reeds een gioeienden haat toedroeg, moest hij hem ook nog zijn lieve beste oude moeder ontnemen?

Nu groeit zijn haat schier dagelijks en bereikt het toppunt, want Binzer, die het onzinnige plan heeft opgevat, om Nelly Degen te schaken, heeft hem ook doen gelooven dan Bronsberg Klaartje geschandvlekt heeft. Wouter zal zich op dien elleudeling wreken. De gelegenheid daartoe schijnt zich te zullen voordoen. Wouter is, toen de werklieden op een Zondag als een storm zijn losgebroken en naar de woning van hun patroon zijn gesneld, met hen opgetrokken. Hij was immers doordrongen van hun rechtmatige eischen.

De kalmte, waarmede Bronsberg hun bedreiging van te zullen „Strikken" ('t werk te staken,) beantwoordt, en de belofte van voor hun lot het mogelijke te zullen doen, maakt Wouter woedend. En slechts aan Hanna's komst heeft Bronsberg het te danken, dat Wouter hem niet te lijf gegaan is. De woorden „Doe hem geen kwaad", „die Klaartje en Hanna belastert, ligt te sterven in het bosch", door Hanna, die ook bij dood getoofde, tot hem gefluisterd, hebben hem „in verwarring" doen terugdeinzen.

Bronsberg heeft de, door de werklieden gestelde, voorwaarden verworpen. „Indien de noodzakelijke verbouwing op, „Het Kromveld — mede in het belang der werklieden — zou plaats hebben; wanneer men de zaken van onderwijs en voorzorg in 't leven roepen, en den arbeiders zooveel mogelijk een goede toekomst wilde verzekeren, ja, naar 't voorbeeld van andere landen, ieder, in evenredigheid van zijn werk, een klein aandeel in de winst of wel een tegemoetkoming naar gelang van het batig saldo wilde uitkeren, werd het toestaan der verlangde loonsverhooging in verband nog met de gevraagde vermindering van werkuren, een volstrekte onmogelijkheid."

De werkstaking volgt. Armoe en ellende dringen bij den harden wintertijd in de gezinnen der arbeiders. De verbittering tegen Bronsberg groeit aan. Een dijkbreuk — waarvan, dit zij ter loops gezegd, de beschrijving ontzettend schoon is, doet de fabriek „Het Kromveld" als gruis versplinteren.

Al grooter en grooter wordt de overstrooming, de stad wordt bedreigd, 't is een verschrikkelijk tooneel, met een verbazende genialiteit beschreven. Ieder met handen aan 't lijf is ter hulpe gesneld. Alles, wat de kracht van het woedende element kon breken, is bijgebracht. Te vergeefs; de dijk is weggeslagen, de polder overstroomd, maar ginds staat nog een voos stuk dijk, dat zoo aanstonds zal worden verslonden; het trilt en het dreunt reeds. En de klei en het hout waar de voet nog op steunt, het wordt reeds vermorseld; en de kalk . . . . .

— Glover pak aan! Om Godswil, pak aan.

— „Aanpakken? Ja — Jawel."

„Nu grijpt hij een arm: nu slaat hij de hand aan een kil natten schouder. — Hij weet het wel. Dien man moet hij stevig vasthouden. Die man heeft geen kracht meer. Hij moet hem openemen. — Opnemen — Hal . . . . .

En dan hem vierkant omhoog tillen; het spartelend lichaam boven de gapende kolk! En zwaaiend hem wiegen op de beide armen; en hem donderen in 't oor eer hij hem smakt in den zwarten nacht: Daaronder ben jij t'huis. Daar is ook een duivelskamer. Denk aan Glover 's moeder, aan Klaartje, aan Hanna!"

„Daar is het diepst van de hel."

De betere mensch wint het van den wraakgierigen. En Glover redt Bronsberg, want deze is het, dien hij uit het water torscht, en hijgend naar den adem spreekt Glover in zich zelven: „Of hij zwaar was? Ja, waarachtig dat vrachtje was zwaar."

Ik besluit. Wie meer van den roman wil weten, leze hem. Ik poogde slechts tot de lezing op te wekken en ontleende daarom aan het werk vele treffende stukken. Er valt gewis veel op het boek als kunstwerk af te dingen. Een der hoofdvereischten van elk kunstwerk, eenheid, wordt er grootendeels is gemist.

Twee deelen, die op zich zelf staan en waarvan de verschillende figuren niet dan zeer ondergeschikte punten met elkander gemeen hebben, treft men er in aan.

Hanna de hoofdpersone uit het eerste, Wouter en Bronsberg uit het tweede deel. Welken invloed oefent Hanna op de werkstaking uit? Heeft haar levensgeheim iets uit te staan met de teudenz van den roman, den strijd tusschen arbeid en kapitaal? Is de vermelding van haar lotgevallen niet reeler een onnoodige vertraging voor den afloop der hoofdgeschiedenis?

Is de toestand, waarin zij veelal wordt geschilderd, niet een hoogst onnatuurlijke, vooral bij haar buitengewonen aanleg? Ziedaar vragen, welke zich nopens de zoogenaamde hoofdpersone uit den roman, voordoen en welker beantwoording niet dan ten schade van het werk kan geschieden. Hetzelfde zou omtrent een aantal andere personen gevraagd kunnen worden. Waarom b. v. maakt de auteur den heer Degen, wiens laaghartig karakter reeds walging genoeg wekt, tot een onhebbelijk en slecht opgevoed persoon, die wanneer hij spijzen gebruikt, steeds „SMEKT"? Denkt de heer Cremer daardoor de afschuw, dien men Degen, als zedelijk persoon toedraagt, te verhoogen?

Ik veronderstel meer goeden smaak bij den auteur van „Hanna de Freule".

Waarom drijft de heer Cr. — en dit is een meer algemeene vraag — herhaaldelijk het plastische realisme zóóver, dat hij de stuitendste schimp-, scheld- en spotnamen den arbeiders in den mond legt?

Er is een natuurlijkheid die men bestuderd kan hebben, doch die men beter doet niet te beschrijven. Trouwens van beschrijving en vertellen schijnt de heer Cr. weinig t houden en zeer dikwijls moet dan ook de lezer naar de bedoeling des auteurs gissen. Veelmalen vraagt de heer Cr., waar men van hem had mogen vorderen dat hij antwoordde.

En de tendenz? Is de oplossing van het vraagstuk door den auteur aan de hand gedaan, praktisch uitvoerbaar? Ik huiver niet te antwoorden door onmiddelijk naar het motto van dit opstel te verwijzen.

1 Maart, 1873.

Allerlei.

GEFOPT. Een bejaard man, die bekend was om zijn stotteren en ook wegens de slimheid, waarmede hij steeds goede inkoopen wist te doen, hield stil op een bazaar, ging voor een der verkoopers van gevogelte staan en zei: Hoe v-v-veel ks-ka-kakalkoekonen heb j-je t-t-te koop?" „Acht mijnheer," was 't antwoord. T-t-t-asi of m-m-alsch?" „Er zijn wel taaie bij, maar ook machtig jonge en malsche." „Ik-k-k hou co-com-com-mersalen" — zei de nieuwe klant — „zoo de v-v-v vier te-te-te-taaiste nu maar uit". De koopman verbeurde zich niet weinig over dien smaak voor gevogelte, voldeed aan het verzoek en zei zoo beleefd mogelijk: „als 'k nu meneer maar verzoeken mag, hier zijn de vier taaiste," waarop onze slimme stotteraar heel bedaard met zijn hand op de 4 overblijvende *niet* taaie wees, en leukweg zei: „Dan s-s zaal k-k-k-ik die m-m-aar nemen."

IN DE SPOOR. Dat dames met al haar beminlijkheid dikwijls lastig zijn in een spoor — om van andere plaatsen niet te spreken — is bij reizigers genoeg bekend.

De een wil ruim zitten, de ander gemakkelijk liggen — de een wil alle raampjes open, de andere wil ze potdicht hebben. Zoo was het ook weer eens in een der wagons eerste klasse van een trein, die uit X. naar Z. stoomde. Een twist brak uit tusschen twee dames. De een verklaarde dat, zoo de kondukteur het raampje opende, zij sterven zou, en de ander protesteerde tegen het gesloten blijven, want zij zou zeker stikken, zij voelde zich al zoo benauwd . . . . 't was . . . . net . . . . of ze.

De kondukteur was erg verlegen, want hij dacht, dat werkelijk de dames er beide slecht aan toe waren, toen een eerbiedwaardig oud heer uitriep: „Man, doe het raampje open, dan is er vast één dood; doe het daarna weer dicht, dan bezwijkt de ander; zoodoende worden wij van zulke lastige dames verlost."

Straat Sunda doorgezeild.

DATUM.	VLAG.	N. D. SCHEPEN.	GEZAG.	VAN	MAAR.
Mei	2	Ned. Galilei	v. d. Merk Batavia		28 April Banbire.
„	3	„ Koetsenier	Nolteus		2 Mei Rotterdam.
„	6	Eng. Adelaide	Seyfert	Kokosiland.	28 April Batavia.

Vertrokken Schepen.

DATUM	VLAG	N. D. SCHEPEN	GEZ.	NAAR
Mei	7	Sp. Rosiay Y Nere	Alcoutarr	Havana.
„	—	N. I. Batavia	Zuijderhoudt	Singkawang.
„	—	Ned. Ferdinand en Louis	Krul	Nederland.
„	—	Eng. Farningham	Crals	Australie.

In lading liggende Schepen.

VLAG.	N. D. SCHEPEN.	GEZAGV.	BESTEMM.	AGENTEN.
Ned.	Louise	Sijthoen	———	J. Daendels & Co.
„	Nederland	Mahne	———	E. ten Brinck & Co.
„	Bato	Kraner	———	„
„	Marie	van den Kerkhof	Nederl.	Reyast en Vinju.
N. I.	Faidel Karim	Said Ibrahim	———	C. Andeweg.
„	Yeeserin	Said Has. Aldjaf	Bandjer.	Conlster.
„	Kim Ik Seng	Moh. Said	———	„
„	Sa-Ada	H. Abd. Rachm	———	„
„	Sabad Hair	Abd. Rach. Jawas	———	„
„	Al Alawie	S. Moh. Jakoop	———	„
„	Ganim	Tan Eng Sioe,	———	„
„	Habeel Joeser	Said Aregaf	———	„
„	Bauzil Haer	Kleijen	———	„
„	Kim Tjiphe	Tan Tip Lio	———	„
„	Habeel Mastoer	Hadjie Machsin	———	„
„	Apie Maas	Noor Hadjie	———	„
„	Ilmp Seng Hoat	Moh. Alie	———	„
„	Partas	Tjio Tiang Hoe	———	„
„	Liong Hieo	Lim Hok Tjoan	———	„
„	Alaoes	Sech Kowegie	———	„
„	Bornes	Huwar	———	„
„	Oeij Sinjo	Oeij Biau Toen	———	Meertes.
„	Judei Karim	Crawfurd	———	„
„	Kim Soen Hoat	Go Kiau Ti	———	„
„	Said Mastoor	Moh. Arsat	———	„
„	Su-Ootdin	Valberg	———	P. Landberg & Zoon
„	Noorbas	Omrkens	———	„
Eng.	Winterthur	Milfud	wordt verkocht	Maclaine, Watson & Co.
„	County of Elgin	Miller	———	„
„	Capridaal	Woolbridge	———	J. 't Pret & Co.
Sp.,,	Lola	Orris	———	Reparatie Martin, Dyes & Co.

INVOER TE BATAVIA.

Van Engeland per Engr. schip *County of Elgin*, gez. Andrew Miller, agt. Maclaine, Watson en co.

35 pik. manufacturen, 20 vn. verf, 5 pik. ijzerwaren, *Geo. Wehry en co.*
25 pik. en 8 bn. manufacturen, *Mounts en co.*
10 „ manufacturen, *Buting, Schroder en co.*
6 vn. huidenverglt, 67 coll. manufacturen, 60 vn. hier, *Lorrain en co.*
9 pik. manufacturen, *C. Bohr en G. Linder.*
10 „ „ *B. van Leeuwen en co.*
100 vn. hier, 5 „ do. wijn, 94 pik. gegalv. ijzer, 21 bn. en 128 pik. manufacturen, *Maclaine, Watson en co.*
5000 vuurvaste steenen, 250 zakken en 16 vn. meststof, 16 vn. vuurvastekleij, 29 pik. chemicalien, *Tidman, Balfour en co.*
40 pik. manufacturen, 13 vn. verf, 70 ton ijzer, *Hoogkien en co.*
225 „ „ *Burt, Myrtle en co.*
183 „ „ *Borneo Comp. Limited.*
16 „ koper, 113 do. manufacturen, *Tidman, Syme en co.*
5 „ manufacturen, *Int. Cred. en H. V. Rotterdam.*
225 coll. 25 bn. guren, 100 ton gietijzer, 37 mand. diverses,
25 vn. verf, 70 pakken vilt, 5 vn. ijzerwerk, 13 do. rijstpannen, 87 pik. wijn, *Martin, Dyce en co.*
27 pik. manufacturen, *E. Moormann en co.*
8 pik. „ *Rees en co.*
30 „ ijzerdraad, 10 pik. diverses, 6 do. garen, 45 do. koopmanschappen, *Gruber.*

Verdere Lading voor Soerabaia benevens restant provisien en dranken.

UITVOER VAN BATAVIA.

Naar Nederland via Soerabaia per Nederl. stoomschip *Prins van Oranje*, gez. Fabricius, agt. *J. Daendels en co.*

1566 coll. aan boord gebleven lading van Nederland.
lading voor Nederland.
3000 pik. tin, *Factorij N. H. M.*
145 „ guttepercha, 1 do. passagiergoed, *Engelhard en co.*
3 vn. foelie, 6 do. noten, *Gumprich en Strauss.*
80,232 pik. guttapercha, 13,75 do. gomstaniek, *Geo. Wehry en co.*
10 pik. noten, 21 do. en 9685 k foelie, *Hoeke.*
49 vn. en 21 pik. foelie, 59 vn. en 83 pik. noten, 760 pik. en 3570 ℔ thee, *Ned. Ind. Handelsbank.*
101 bn. en 58 pik. kw. peper, *Gijselman en van Rinkhuijzen.*
83 pik. thee, *P. Landberg en Zoon.*
758 „ en 83808 A. ℔ java thee, *Tiedeman en van Kerchem.*
74 pik. chin. thee *D. Hoeksma.*

Naar Nederland per Nederl. stoomschip *Conrad*, gez. Graadt van Hoogeen, agt. J. Daendels en co.

1 kt. zijde, aan boord gebleven lading van Nederland.
te Samarang geladen.
842 N. ℔ indigo, *Kuch en Schlette.*
te Soerabaia geladen.
975,54 pik. koffij, 353561 N. ℔ tabak, *Ned. Ind. Handelsbank.*
316819 N. ℔ tabak, *D. N. Appel.*
63340 „ „ *B. van Leeuwen en co.*
184,83 pik. noten en foelie, *J. Daendels en co.*
4 pik. koffij, 4,93 do. suiker, *Koning en co.*
4310 pik. koffij, *Gouvernement.*
albier geladen.
3500 pik. tin, *Gouvernement.*
30 pik. rotting, *N. H. M.*
11,07 pik. foelie, *Ned. Ind. Stoomvaart-Maatschappij.*
530 pik. tin, *G. Starmonde en co.*
265,10 pik. tin, *Maisels en co.*
10 keld. genever, *Reyast en Vinju.*

Naar Nederland via Samarang per Eng. stoomschip *Nellie Wise*, gez. Jan Geers, agt. Dummler en co.

100 pik. rotting, 106 do. tin, *Dummler en co.*
400 A. ℔ thee, *A. Trendtl.*
362 pik koffij, *Boerop, Schroder en co.*
14 k'ld. genever, *Van Beek, Reineke en co.*

Verantwoordelijk Redakteur. H. B VAN DAALEN.

Snelpersdruk H. M. VAN DORP & Co., te Batavia.

Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 22 juni 1873:

FEUILLETON.

HISTORISCH-LITTERARISCHE KORRESPONDENTIE.

Cremers' Hanna. — Roman d'un jeune homme pauvre. — 24 Mei. — De republiek, Thiers en de monarchale meerderheid. — 't Bonapartisme. — De Broglie, vues sur le gouvernement.

XXVII.

Wie onzer heeft niet met belangstelling den onlangs uitgegeven Hollandschen roman zien verschijnen: *Hanna de Freule*, door J. J. Cremer? Als premie bij het *Nieuws van den Dag* is hij zeker buitengewoon veel gelezen, en bij hetgeen ik er van ga zeggen mag ik, naar ik geloof, den inhoud als bekend veronderstellen. Ingenomen met des schrijvers *Anna Rooze* — dat flinke pleidooi tegen de preventieve gevangenis, zooals die bij ons wordt toegepast — nam ik ook dit zijn werk gretig in handen. Wat ik er zeker in dacht aan' te treffen, vond ik er in. Cremer is een meester in het schetsen van treffende en aandoenlijke tafreelen, waarbij hij alles te voorschijn roept, wat er goeds in ons leeft, onze deelneming bij tegenspoed, onze toejuiching bij eene kloeke handelwijze, onze tranen, bij onverdiend leed. Wisten wij het niet reeds uit de *Betuwsche Novellen*, wij zouden het uit dit werk kunnen leeren. Zijne helden zijn menschen en velen er van hebben onze volle sympathie. Hanna is een edele figuur, op den kant af van onbestaanbaar, maar den romanschrijver moet eenige fantasie geoorloofd zijn; Glover, een flink, wat al te lichtgeloovig werkman; Elie Mager, de verachte jood, na Hanna, de meest belangwekkende figuur in het boek. Ook zij, die de schrijver als onverlaten aan onze verachting wil prijs geven, zijn krachtig en natuurlijk geteekend: de laaghartige Binger, de wilde vrouw Vlodder, wij zien ze allen goed voor ons en zij zijn met niet minder zorg behandeld dan de zachte Klaartje en hare vrome ouders. Men ziet, dat ik het schoone en goede in het boek gaarne recht doe wedervaren. Men moet echter zulk een werk nog andere eischen stellen, vooral wanneer het zich voordoet, waar ik niets tegen heb, als tendenzroman. De maatschappelijke strekking moet echter geen utopie zijn; de zedelijke strekking mag geen aanmoediging zijn in tegenovergestelden zin.

En hoe is het nu ten dezen opzichte gesteld met *Hanna de freule?* Zie! ik zeg het gaarne Ingres na: »*L'art ne doit être que le beau et ne nous enseigner que le beau*"; het komt er slechts op aan, wat men onder *beau* verstaat, wanneer men zelfs kan hooren beweren: *le laid c'est le beau.* Daarom zoek ik onwillekeurig naar de strekking in eenig dichtwerk, en mijn verlangen wordt hier meer dan voldaan, althans wat de heeveelheid betreft, want deze roman heeft er, behalve de bekennelijk bedoelde — om krachtig den werkman aan te sporen tot het bewaren der maatschappelijke orde, zoo in zijn belang als in dat der samenleving — nog twee. Eene daarvan laat aan de stelling plaats, dat slechts die fabriekanten, die tegenover hunne arbeiders kunnen en willen handelen als Bronsberg, nadat hij alleen meester geworden was, ontzag en belangstelling verdienen.

De andere is, dat, indien men ontdekt, dat zijn aanstaande schoonvader niet één, maar twee dochters heeft, eene onwettige en eene wettige, men dan vooral moet zorgen, dat de bewijzen, betreffende de geboorte der eers e, vernietigd worden. Men neme daartoe alle wettelijk geoorloofde middelen te baat, liefst en vooral door misbruik te maken van de deugdzame en opofferende gevoelens onzer tegenpartij, om haar de bewuste bewijzen te onttutselen, neen, zelve te laten vernietigen. Men doe dat, opdat onze zwakke aanstaande wederhelft vooral (wat zou zij van haren vader wel denken!) niet wete, dat zij nog eene zuster, en nog wel zulk eene lieve zuster heeft. Zij mocht eens in het hoofd krijgen aan haar te willen goed maken, wat haar vader misdeed, niet zoozeer door het hebben van een onecht kind, maar door dat kind willens en weetens te verwaarloozen en zelfs onder de arbeiders op zijn eigen fabriek, als onbekende vondeling, te laten werken! De vrees voor zulk eene edele, maar voor Bronsberg nadeelige handeling behoefde anders bij een karakter als dat van zijne aanstaande niet groot te zijn; de ons als zoo bekoorlijk opgedrongen Nelly, dat laffe kind, waarvan, buiten haar vermogen, het ons onbegrijpelijk is, wat Bronsberg aan haar vindt en waarvan ons ook niets liefelijks wordt getoond, dan hoe zij zwijgt op zijne bede en zich verwijdert op zijne wenken. Zij voorzeker had niet dan kunnen winnen bij den dagelijkschen omgang met zulk eene zuster als Hanna, voor wier toekomst nu toch, hoe men het wil verbloemen, niet afdoende was gezorgd, en die ook op hare beurt bij haar liefdevoel gemoed en hare kennis aan de bestaande betrekking, *in foro conscientiae*, recht had op meer.

Ware nog Bronsberg's handelwijze met den redder van zijn leven en de zuster zijner vrouw ons voorgesteld als voortkomende uit eene menschelijke zwakheid, uit trotschheid b. v., die *in casu* slechts al te licht verklaring, ja wellicht goedkeuring vinden zou bij de publieke opinie! Maar het gebeurde wordt ons verhaald zonder blaam (terwijl Bronsberg's natuurlijke drift bij het standje, als afwijking van het ideaal, nog wel verontschuldigd wordt) even, als Elie's aandoenlijke genegenheid, ook nog na zijnen dood, voor »Esthers kind" zonder lof, wordt medegedeeld.

Java-bode, 8 juli 1873:

Hiermede heeft aldus het werkstaken in Nederland burgerrecht verkregen en daarmede ook een Nederlandsch woord doen geboren worden, dat dien toestand te kennen geeft. Onze aanbachtslieden beginnen het „*Strikken*" te noemen, ook Cremer noemt het zoo in zijn Sociologische novelle „Hanna de Freule". Belangrijke wenk voor taalkenners, die uit deze verknoeiing van het Engelsche woord *strike* tot het voorkomen van andere dergelijke taalverbasteringen kunnen besluiten. Of de bewerkers van *het Woordenboek*

Nieuws van den dag, 17 december 1873:

NIEUWE ROMANS en NOVELLEN,

uitgegeven in 1873 door G. L. FUNKE, te Amsterdam.

HANNA DE FREULE, Roman van J. J. CREMER. 2 deelen ƒ 5.50.

Algemeen handelsblad 28 september 1874:

NIEUWE ROMANS.

J. J. CREMER, Hanna de Freule. 2de druk. Volksuitgave ..... ƒ 1.50
G. RAIMUND. Dezelfde en toch eene andere. Vertaald door F. G. LAGERS, 2 dln..... " 4.90
GUSTAV FREYTAG. Ingo en Ingraban. Vertaald door G. T. BRUIJN, 2 Dln..... " 3.—
LEOPOLD KOMPERT. Uit het leven der Duitsche Joden, vertaald door G. T. BRUIJN..... " 2.75
ERCKMANN-CHATRIAN. De twee Broeders, vertaald door G. P. KITS VAN HEIJNINGEN.... " 2.50
JOH. GRAM. Zeven Spruiten, novellen..... " 2.50
Bovenstaande Romans zijn allen in 1873—74 uitgegeven door G. L. FUNKE, te Amsterdam. (33996)

Deense editie, 1875:

Werken in boekvorm die in het Deens vertaald zijn of in Denemarken zijn uitgegeven, 1975.

Cremer, JJ: **De arbeidersprinses** . Naar de Nederlanders. ♦
Uitgeverij L. Jordan, 1875. 1.-2. Deel, 224 + 196 pagina's.
(Drukkerij: Gedrukt door Henr. Donatzky in Helsingør) (
1875 , roman) EMP3210
originele titel: Hanna the Maid, 1873
onderdeel van: Helsingørs Dagblad

Details

vertaald door **Anoniem**

Notities

De Duitse vertaling uit 1875 luidt: Die Arbeiterprinzessin.
Knipselserie in Helsingørs Dagblad van 23-2-1875 tot 5-7-1875, Tweede Deel van 7-5-1875.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 2 december 1875:

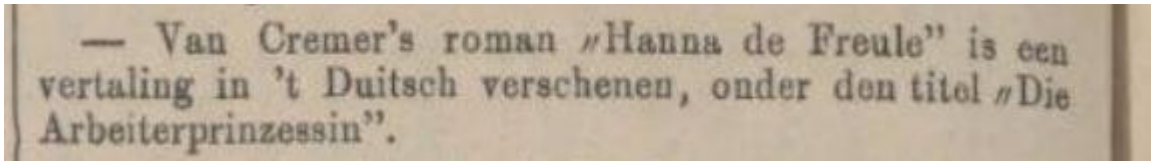

— Van Cremer's roman „Hanna de Freule" is een vertaling in 't Duitsch verschenen, onder den titel „Die Arbeiterprinzessin".

Blatter fur Litterarische unterhalting, 1875:

Im Verlage von George Westermann in Braunschweig erschien soeben:

Die Arbeiterprinzessin. Roman in zwei Bänden von J. J. Cremer. Dem Holländischen nacherzählt von A. Glaser. 8. Geh. 8 Mark.

Holländische Novellen. Den Originalen nacherzählt von A. Glaser. 1 Band. 8. Geh. 5 Mark 20 Pf.

Inhalt: Stille Welt. — Ein Legat. — Ein Gelder'scher Landmann auf der Amsterdamer Kirmeß. — Der Winkeladvocat. — Infam cassirt. — Auf der Eisenbahn.

Algemeen handelsblad, 20 april 1876:

VOOR 75 CENT

HANNA DE FREULE,

door J. J. CREMER, tweede druk. De 1ste druk van dit beroemde werk kostte ƒ 5.50, en was in enkele weken finaal uitverkocht. Dat dit werk

voor 75 Cent

wordt aangeboden, is door onvoorziene omstandigheden, want wie heeft het ooit gehoord, dat een fonkelnieuwe complete roman van J. J. CREMER wordt aangeboden

voor 75 Cent.

Wie dan ook nog maar een greintje liefhebberij heeft voor degelijke lectuur zal zich natuurlijk haasten een ex. aan te schaffen

voor 75 Cent.

Want het is eene zekere waarheid, zoo stellig als tweemaal twee vier is, dat dit werk later niet meer

voor 75 Cent

zal worden aangeboden. **Ex. in heel linnen prachtbanden zijn voorhanden voor ƒ 1.25.**

Toezending franco door het geheele Land met 15 Cent verhooging. Een ingenaaid ex. kost dus franco te huis ƒ 0.90. Een ex. in prachtband ƒ 1.40. Op den postwissel te vermelden CREMER. (14804)

D. BOLLE, Noordblaak te Rotterdam, en verder alom.

Het schoolblad, 13 januari 1888:

Nieuwe Uitgaven.

In de 50cents editie der werken van J. J. Cremer is verschenen „*Hanna de Freule.*" Dit is thans de vierde druk van dat boek. Uitgever de heer Sijthoff te Leiden.

Brinkmann's alphabetische naamlijst, 1896:

Cremer (J. J.), Hanna de freule. 5e druk (deel IV der Romantische werken). Leiden, A. W. Sijthoff. 1896. kl. 8o. f 0.50; geb. f 0.75.

—— Overbetuwsche novellen. 8e druk (deel VII der Romantische werken). Leiden, A. W. Sijthoff. 1896. kl. 8o. f 0.50; geb. f 0.75.

Zie Zangster.

Briefwisseling Multatuli - Roorda, 1907:

Ik ben bezig »Hanna de Freule« te lezen. De opeenvolging van aangrypende tooneelen is m. i., te rusteloos. Nooit verademing Cremer schynt gehoorzaamd te hebben aan de recensenten, die hem verweten te veel te teekenen, en niet weten wilden van een bestelden roman in drie deelen. Ik heb hem in overweging gegeven de goddienery te bestryden en een edel atheïst als romanheld op te voeren, zeggend: »Gy, prins van het talent, zyt verschuldigd aan uwe vorstelyke natuur en waardigheid mannen als Büchner enz. te verslaan of te volgen. Zwygen is de deugd van den slaaf.« Maar Cremer baise le talon du succès.

C.G.N. de Vooys – De sociale roman en de sociale novelle in het midden van de negentiende eeuw. 1912. (bespreking Hanna de freule).

I.J. Brugmans – De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw. 2e druk. 1929. p. 212-213.

Arn. Saalborn – Het ontwaken van het sociale bewustzijn in de litteratuur. Amsterdam : H.J. Paris, 1931. p. 103-112.

Hanna de Freule. Uit den tekst kunnen wij afleiden, hoe Cremer de arbeiders en de werkgevers ziet; of ze in werkelijkheid zoo zijn geweest, laat zich uit het werk niet direct nagaan. Want in de eerste plaats is de tendens een gevaarlijke makker, wanneer het om de objectieve waarheid gaat en ten tweede schrijft Cremer geen realistisch proza, dat is: hij kent nog niet de wet van de „haar-

fijn precieze weergave der omringenden buitenwereld"; hij kent niet den primairen eisch aan den realistischen kunstenaar gesteld, de waarheid en niets dan de waarheid te geven.

Cremers arbeiders zijn geïdealiseerd. Zij zijn zoo braaf, eerlijk, deugdzaam en godvruchtig, zij spreken zulk een kansel- en boekentaal, dat geen modern criticus voor de juistheid der figuren durft instaan.

De werkgevers, fabrikanten, patroons zijn over het algemeen zoo geweten- en gevoelloos, zoo redeloos hard, dat we twijfelen aan de mogelijkheid of zelfs zoodanige arbeiders zich voortdurend zoo honds laten afsnauwen en bejegenen, als hier geschiedt.

Wat we aan een boek als Hanna de Freule dan ook hebben voor ons onderzoek naar de verhouding tusschen arbeider en werkgever van die jaren, is hoofdzakelijk een beeld, zooals dat door Cremers medelijdend hart en gevoelige pen is gevormd en dat bij benadering wel overeen zal komen met de ziens- en gevoelswijze der voor die verhouding ontvankelijke menschen. Zeer waarschijnlijk — maar wetenschappelijke zekerheid kunnen we daaromtrent uit de betreffende litteratuur alleen niet krijgen — beantwoordt dat beeld wel min of meer aan de werkelijkheid.

Zoo wordt de houding van den fabrikant Degen gekenschetst door een stukje dialoog als dit:

(Zijn dochter Nelly zegt op een wandeling):

— Maar is het loon dan toch niet wat laag, in verhouding.....
— In verhouding tot gebraden eendebout, ja; en van getruffeerde kalkoen, tweemaal ja; maar in verhouding tot magen, die aan roggebrood en aardappelen met mosterd gewoon zijn, neen!
— Maar zulk eten, papa.....
— Zulk eten, wijsneus, is door de Voorzienigheid juist voor zulke magen bestemd. — Zou jij 't verdragen? Geen wonder. Maar precies zoo, zou dat volk ziek worden als het een middag met ons aan tafel zat. (bl. 10).

En hiertegenover staat de werkman, onderworpen en braaf. Gerrit Abel komt twee gulden voorschot vragen. De toon van zijn stem is onderdanig, zijn woorden bescheiden en fatsoenlijk:

— Och, neem me niet kwalijk mijnheer, en U ook niet, lieve juffrouw, als ik U zonder opzet schrikken deed, maar de nood.....

— Ben je gek? roept Degen, Kom je hier leugens vertellen? Wou je iemand wijsmaken, dat ik jullie gebrek laat lijden misschien?
— Neen mijnheer, maar sedert mijn vrouw niet meer verdienen kan na dat ongeluk met de machine.....
— Goede God, klaag je daar nog al over!
— Klagen, neen mijnheer, maar als men dan nog drie kinderen heeft die niets verdienen en de oudste, mijn lieve Klaartje, hard ziek is ten gevolge van het werken in de fabriek, och mijnheer, dan.....
— Dan schaam jij je niet om als een uitgebrokene van de Ommeschans hier in den avond je patroon te overvallen en geld te bedelen.
— Bedelen! Ik bedelen! Neen, daarvoor hoop ik, dat God mij zal bewaren..... Ik had om een klein voorschot willen verzoeken.

Dit verzoek vindt Degen een onbeschoftheid. „Daargelaten nog, dat men geen interest van zijn geld ziet, maar wie en wat waarborgt de teruggave ervan, al zij het door arbeid. Als jij morgen sterft, dan goede nacht en ik ben mijn geld kwijt!"

Later vinden we dezen werkman met gevouwen handen en gesloten oogen naast het bed van zijn zieke Klaartje. Van eenig verzet, van opstandigheid of critiek geen sprake. Nelly, Degens dochter, die bij dit gesprek tegenwoordig was, loopt den werkman achterna en wil hem wat geld geven. Maar een aalmoes wil hij niet aannemen. Als voorschot glijdt de rijksdaalder toch in zijn vestzakje en hondsche erkentelijkheid tegenover de juffrouw doortintelt zijn wezen.

Opstandigheid vinden we wel in Wouter Glover, Klaartjes verloofde, bij hem hooren we reeds nu en dan een voorbode van Multatuli:

— Een rechtvaardig God! Rechtvaardig? Als zulk volk zich vetmest ten koste van haar bloed, van haar laatste kracht. Ik weet niet wat God is, maar rechtvaardig? O, die beulen! (17).

Ook tegen zijn moeder laat hij zich uit in dien geest:

— Ik zie hoe langer hoe meer, dat een mensch voor zich zelf moet zorgen, dat is de wet van God. — Had ik maar eerder begrepen, dat wij slaven zijn, dat een schandelijk verzuim van die rijken Klaartjes gezondheid heeft verwoest. In Engeland en ook hier op vele plaatsen wordt er voor lucht en licht in de fabrieken gezorgd; de kinderen leeren er wat. Maar bij ons? Ik kan immers mijn naam niet zetten. Ze mogen ons niet trappen als honden. Ze leven door ons. We zijn menschen als zij!

Hier hooren we gedachten, die ons zoo wel bekend en van

zelfsprekend schijnen sedert Hauptmanns Weber, Heyermans Op Hoop van Zegen. En we vragen ons af, welken indruk deze woorden maakten op het publiek voor wie ze bestemd waren in 1873 (Het boek verscheen voor het eerst in het Nieuws van den Dag). Zeer zeker was die indruk nog niet zoo groot als die van Op Hoop van Zegen en de Wevers nauwelijks vijftien jaar later, doordat in breede lagen der bevolking de doffe sluimer nog niet geëindigd was.

En toch klinkt Cremers taal soms indrukwekkend en komt uit de diepe ontroering die hem bezielt het kunstwerk te voorschijn:

„Uit den langen schoorsteen van Het Kromveld stijgen zwarte rookpluimen naar omhoog.
„Hein Pronk, de stoker, werpt binnen het ketelhuis nieuwe kolen in den fellen gloed.
„En de vuurvlammen slaan ten oven uit, als zoeken ze de vrijheid, die men haar betwist.
„Hein werpt de ijzeren kerkerdeur toe.
„En het vuur sist en knettert en brult, dat het wraak nemen en toch zich bevrijden zal.
„En met een haat, fel als zijn hitte, sart en bestookt het vuur den aartsvijand, gekerkerd als hij.
„En het water, ziedend van gramschap, raast en klaagt wegkruipend in doodsstrijd.
„Doch wie zal dooden, wat niet te dooden is!
„En wie kan binden den vrijen geest! In 't sterven verzoend, breekt de geest van het vuur en het water vereenigd ten kerker uit.
„Ten leven! Doode krachten bezielend!
„Ziet! Metalen armen verheffen zich; en dalen en keeren en grijpen in tanden en wielen.
„En 't stampt en dreunt en davert in het groote gebouw.
„Der elementen geest heeft het uit zijn sluimer gewekt!"

Alvorens de sociale overwegingen, die de auteur bij het schrijven van dit boek door het hoofd speelden, nader te beschouwen, is het wenschelijk een beknopt overzicht van den inhoud te geven.

Op een groote fabriek in het Oosten van ons land leeft de patroon, Degen, een bruut en hardvochtig man, in weelde, terwijl de arbeiders een ellendig bestaan lijden. Onder dezen bevindt zich ook een jong meisje, spottend Hanna de Freule genoemd, omdat zij wacht op een denkbeeldigen vader, die haar eens met paard en

koets uit haar treurigen toestand zal bevrijden. Louter op een hersenschim berust deze verbeelding niet; als vierjarig kind had haar moeder, een arm verleid meisje, haar hierover gesproken, vast vertrouwend op de beloften van haar rijken minnaar, die haar echter van kou liet omkomen toen ze, ten einde raad, naar hem toe wilde gaan, en die hun kind bij arme daglooners liet opvoeden, zonder er zich ooit verder om te bekommeren.

Door den Jood Elie, die van het meisje houdt, omdat zij de dochter is van de vrouw, die hij altijd heeft liefgehad, komt Hanna de waarheid te weten. Haar eerste opwelling is naar den man, die haar vader is en die haar als arbeidster op zijn fabriek laat werken, toe te ijlen, hem alles te zeggen en door zijn dochter, de lieve, maar hoogmoedige freule, als zuster erkend te worden. Haar voornemen kan ze echter niet ten uitvoer brengen; ze treft hem bewusteloos aan. Zonder weer tot bewustzijn te zijn gekomen, sterft hij.

Na door Elie te zijn opgenomen, ontvlucht ze en komt in huis bij den werkman Glover, dien zij onbewust liefheeft. Door veel uiterlijke gevaren en innerlijken strijd heen, zien wij Hanna dan ten slotte op de laatste bladzijden, als de gelukkige echtgenoote van dezen tot rust gekomen volksmenner in den dop.

Terwijl Hanna dus de hoofdpersoon van het verhaal is, hebben we in den werkman Glover den woordvoerder der sociale tendens te zien. Deze, een door-en-door rechtschapen jongeman, tracht zijn mede-arbeiders het besef van hun ellendigen toestand bij te brengen, deels uit eigen overtuiging, deels daartoe opgehitst door een minderwaardig individu, die het op de dochter van zijn patroon heeft begrepen, en voor geen enkel middel terugschrikt om zijn doel te bereiken. In een schuurtje, waar allen bij elkaar komen, spreekt hij in een taal, die onze ooren wel wat verheven voorkomt, over de eischen, die zij als menschen het recht hebben hun patroon te stellen: meer loon, kortere arbeidstijd, onderwijs, licht en lucht — alles wat tegenwoordig vanzelfsprekend, in dien tijd nog utopieën waren. Door zijn vuur sleept hij de tragen, voorzichtigen, bangen mee; zij zullen den patroon hun eischen voorleggen. Worden die niet ingewilligd, dan staken.

In deze schuur van Elie Mager heeft *de eerste revolutionaire bijeenkomst* in onze letterkunde plaats. Twee jaar eerder had Dostojefski zijn Demonen uitgegeven, waarin de samenkomsten van sovjets, zooals die een halve eeuw later werkelijkheid geworden zijn, met de oogen van een vizioenair worden beschreven.

Wouter Glover staat op het spreekgestoelte, rembrandtiek verlicht door een kleine lamp.

Zijn woord klinkt machtig:

— Kameraden! 't is je bekend waarvoor wij hier zijn. Wij willen meer loon en minder werken.

De patroons moeten weten, dat wij ook menschen zijn.

En dan zegt hij, dat hij werken wil, dat er „een werkstand moet zijn, volgens de wet van Gods natuur, zoo goed als een stand van geleerdheid die werkt met het hoofd en bestiert en rechtspreekt en niet kan werken met de handen."

Is Glover hier spreektrompet van Cremer of dachten de toenmalige arbeiders werkelijk aldus? Het eerste is het meest waarschijnlijk. Deze tendens doortrekt den geheelen roman. Het is ook wat Bromberg wil, de jonge, humane compagnon van Degen en wat we ook in enkele engelsche romans aantreffen: de patroon die veel voor zijn arbeiders wil doen, maar in elk geval baas blijven in zijn huis.

Weldra vallen er weer andere revolutionaire woorden:

— Genoeg! wij zijn menschen.
— Er zijn er onder ons die een koninklijk hart in het lichaam dragen.
— Wie meer dier is dan mensch, moet heelemaal mensch worden.
— Laten de fabrikanten lezen en jagen en pronken en reizen. Goed! Maar als zij den werkman uitmergelen en dom houden, zoo dom dat hij zonder zorg zijn arme kinderen even stomp ziet blijven als hij zelf is, zoo dom, dat hij die arme duivels dwingt om te werken boven macht en kracht, onwetend dat ze den dood met katoenvezels inzuigen..... dan.....
— 't Gaat ons niet aan, als de grooten te veel hebben. Maar wat ze meer dan te veel hebben, dat gaat ons aan!
— Wij willen verhooging van loon, vermindering van werkuren, verbetering van 't fabrieksgebouw. Geen moord aan de kinderen meer. Geen afbeulen tot laat in den nacht. Maar onderwijs!
— Onderwijs, dat is de Vrijheid!
— Wij hebben te lang geduld gehad. Wie goed werkt, moest geen gebrek kunnen lijden. Wie mensch geboren is, zal niet leven als het dier.

Zie zoo! Eindelijk breekt de zweer open. Dit zijn de eerste opstandige woorden in de nederlandsche litteratuur, echo natuurlijk van wat er broeide.

En nu kan men Cremer verwijten, dat zijn werklieden boeken taal spreken, dat hij in den grond van zijn hart burgerlijk is en als het er op aan komt achteruit krabbelt en het gezag handhaaft, dat hier uit de landerige sentimentaliteit en de philanthropische godsvruchtige gezindheid eindelijk de stem van het werkende volk zich zelf baan breekt, dat is de beteekenis dezer bladzijden en daarvoor verdient Cremer onze erkenning en erkentelijkheid.

Het spreekt van zelf, dat op Glovers woorden geantwoord wordt met een algemeenen kreet: Strikken! Strikken! Het werk deerlegen.

Stemmen die vragen, waarvan men zal moeten eten, als er gestaakt wordt, beantwoordt hij met de mededeeling, dat er in Engeland een „maatschappij is die den onredelijk behandelden arbeider de hand reikt. Dat kantoor zal betalen."

Maar de oude Abel heeft bezwaren. En ook die zijn teekenend voor den tijd:

In hem spreekt de arbeider die zich nog niet bevrijd heeft van de Christelijke begrippen, hij is het prototype van den moderen, Christelijk georganiseerden arbeider:

„God de Heer werkte de zes eerste dagen der week, maar den zevenden rustte Hij van den arbeid. Zoo zal de mensch doen, naar zijn beeld geschapen. En nu zeg ik, dat Glover liouw is en braaf. Maar ik wil niet toestemmen, dat hij rechtvaardig handelt. God de Heer houdt niet op te werken, al kwellen en plagen hem zijn kinderen. En wie de machten drelgt, welke over hem gesteld zijn, hij verzoekt den Heer die eenmaligijk is en goedertieren. Als ik door ziekte en rampspoed meer lijden moet dan een ander..... dan is dat alles 's Heeren wil en werk. Mannen, wij weten niet wat wij doen, als wij zijn raad volgen. Zullen wij den Heer kruisigen?"

Waar tegen Glover dan weer aanvoert een redeneering, die slechts ten deele door den moderen arbeider zou worden onderschreven:

„Wij moeten op den Heer vertrouwen. Maar de Heer geeft geen weit en rog als de boer niet gezaaid heeft. God helpt wie zich zelf helpt. God is geen dief. Als er een God leeft, dan wil hij recht en gerechtigheid!

En weldra weerklinkt het revolutielied:

Strikken, strikken, vieve lafluit!
Strikken, vievelefranze!
Boter en vleesch dat krijg je volop,
Als je den ouden maar tikt op zijn kop.
Strikken, vievelefranze!

Glover en Prost komen den patroon de wenschen der arbeiders voorleggen. Ze krijgen nul op het request in een dramatisch fel bewogen tooneel, waarin gescholden en gevloekt wordt en men elkander ten slotte te lijf gaat, en dat eindigt met een beroerte van Degen.

Bronsberg, de jongere compagnon, schijnt wel wat te voelen voor de argumenten der arbeiders. Hij zal, eenmaal alleen meester op de fabriek, verbeteringen invoeren. Maar het zal geschieden op eigen initiatief en buiten de arbeiders om.

In Bronsberg werken engelsche voorbeelden, we zullen wellicht ook moeten concludeeren, dat Cremer aan zijn zijde staat. Herhaaldelijk blijkt, dat de auteur de arbeiders als ondergeschikten beschouwt, die fatsoenlijk moeten zwijgen en afwachten.

Tot het begrip medezeggenschap[1] is ook de meest vooruitstrevende onzer schrijvers nog niet genaderd.

Eindelijk breekt de staking uit. In twee hoofdstukken (37 en 38) beschrijft Cremer het naderen der massa's, waarbij ook vrouwen haar stemmen laten hooren. Er zit beweging, kracht en overtuiging in deze bladzijden.

Bronsberg blijft pal, maar ziet in, dat hooger loon en beter onderwijs, vooral in warenkennis, een noodzakelijke eisch is. Voor de kinderen had hij reeds gunstiger bepalingen ingevoerd. Maar „geld, altijd meer geld zal den arbeider op den duur niet baten." Wel echter wil hij, dat ze belang zullen gaan stellen in hun arbeid door kennis van zaken.

De voorstellen worden echter niet aanvaard en de staking heeft voortgang, met al de ellende die zij met zich brengen moet.

Men houdt van beide zijden vol; als een arbeider omgekomen

[1] cf. Jef Last: Medezeggenschap in Tijdsignalen, 1929.

is, willen de ongelukkigen zich gaan wreken op de verwekkers van hun ongeluk en Cremer schrijft hier:

„Zij hadden recht; maar zij hebben het niet meer. Vroeger mochten zij klagen, ja, eischen, maar sinds hun het brein door listig bedrog werd verward, sinds zij onwetend het onmogelijke begeerden hebben zij zich zelf een kuil gegraven en zijn ze door hun onwetendheid zelve de bewerkers geworden van hun jammer en gebrek.

Het gaat hard tegen hard. Bronsberg sluit de fabriek en gaat heen. Als een deus ex machina laat de schrijver nu de winterstormen ingrijpen. Een dijkbreuk vernielt de fabriek. Nu kunnen ze niet meer aan het werk, ook al wilden ze.

De „algemeen bekende Nederlandsche liefdadigheid" zal de slachtoffers der watersnood helpen. Maar niet de stakers. „Zij hebben geen aanspraak op steun. Maar nu blijkt Bronsbergs edelmoedigheid:

Ds. Knipping leest een brief voor:

— Arbeiders, in uw vrijwillige staking heeft de firma Degen en Bronsberg moeten berusten.

In een onvrijwillige berust zij niet.

Van heden af verzekert zij aan allen, bazen en arbeiders, die zich daartoe nog dezen avond willen aanmelden, een loon volgens den maatstaf der laatste afrekening, tot den dag, dat een nieuwe fabriek ter inwijding gereed is.

Drie eischen stelt de firma:

Aanneming der aangeboden voorwaarden, vijf centen per uur boven het loon voor overwerk, de kinderen moeten verplicht onderwijs genieten op kosten der firma."

De brief eindigt met de kenmerkende opmerking, dat de firma ondanks de groote verliezen, tot deze regeling in staat is gesteld door het bezit van haar kapitaal.

En wanneer de hoofdpersonen nog een na-bespiegeling houden in hun laatste woord: dat zij in de toekomst met een man als de heer Bronsberg zeker wel gelukkig zullen kunnen worden, heeft Cremer zijn standpunt duidelijk uiteengezet.

Bronsberg, naast Hanna en Glover, een der hoofdpersonen, is geen held, zooals ten Brink meent. Daarom kan men Cremer niet verwijten, dat zijn edelmoedige handelingen tegenover de arbeiders

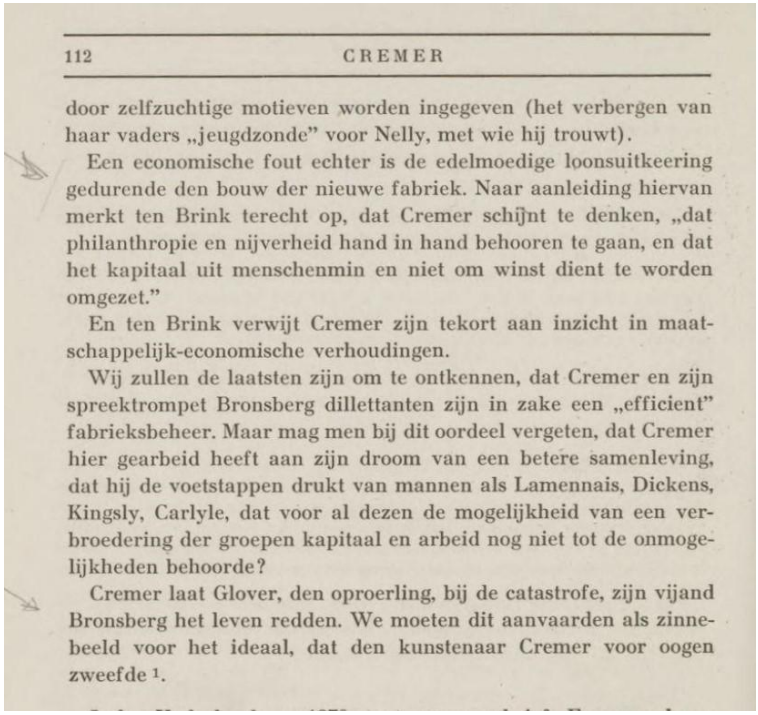

112 CREMER

door zelfzuchtige motieven worden ingegeven (het verbergen van haar vaders „jeugdzonde" voor Nelly, met wie hij trouwt).

Een economische fout echter is de edelmoedige loonsuitkeering gedurende den bouw der nieuwe fabriek. Naar aanleiding hiervan merkt ten Brink terecht op, dat Cremer schijnt te denken, „dat philanthropie en nijverheid hand in hand behooren te gaan, en dat het kapitaal uit menschenmin en niet om winst dient te worden omgezet."

En ten Brink verwijt Cremer zijn tekort aan inzicht in maatschappelijk-economische verhoudingen.

Wij zullen de laatsten zijn om te ontkennen, dat Cremer en zijn spreektrompet Bronsberg dillettanten zijn in zake een „efficient" fabrieksbeheer. Maar mag men bij dit oordeel vergeten, dat Cremer hier gearbeid heeft aan zijn droom van een betere samenleving, dat hij de voetstappen drukt van mannen als Lamennais, Dickens, Kingsly, Carlyle, dat voor al dezen de mogelijkheid van een verbroedering der groepen kapitaal en arbeid nog niet tot de onmogelijkheden behoorde?

Cremer laat Glover, den oproerling, bij de catastrofe, zijn vijand Bronsberg het leven redden. We moeten dit aanvaarden als zinnebeeld voor het ideaal, dat den kunstenaar Cremer voor oogen zweefde [1].

C.G.N. de Vooijs – De sociale roman en de sociale novelle in de 19e eeuw, 1947:

4 In het boek van Hellmuth Mielke, *Der Deutsche Roman des 19. Jahrhunderts*[3] wordt gewezen op de grote invloed van Dickens en Sue op de Duitse roman (blz. 140 vlg.). Of de 'sociale romans' van R. Prutz, b.v. *Engelchen* (1851) (zie H. Mielke, blz. 243) hier te lande indruk maakten, heb ik niet kunnen nagaan. Wel werd in de volgende periode Spielhagen gelezen, die in zijn sociale roman *In Reih und Glied* (1866) het industriële vraagstuk behandelt en 'die Solidarität der menschlichen Interessen' bepleit. (Mielke, blz. 296). Dat bleek mij uit de bespreking van *Hanna de Freule* door Aart Admiraal (*Nederland* 1873 II, 182), die het slot van dit boek vergelijkt en achterstelt bij een dergelijke oplossing in *In Reih und Glied:* daar wordt nl. de fabriek door de arbeiders vernield. Of Cremer de roman van Spielhagen gekend heeft, heb ik niet kunnen nagaan.

zijn publiek.

Bij de opzet van de roman stond *Hard Times* van Dickens hem voor de geest. Bounderby, de egoïstische parvenu-fabrikant, wordt verkleed tot de harteloze Degen. De kleuren zijn vergrofd tot een echte karikatuur: de rijke fabrikant komt bij voorkeur ten tonele met een 'glimmende mond' van de pas genoten smulpartij, en blijkt later de schurkachtige verleider geweest te zijn van Hanna's moeder. Voor Cremer kon zo'n man niet een geachte stand vertegen woordigen: zijn schoonzoon Bronsberg, de model-fabrikant naar Cremer's opvatting, staat dus naast hem. De slechte fabrikant krijgt zijn straf door een beroerte, als een arbeidersoproer dreigt; de goede herstelt de maatschappelike orde. Degen verkondigt de stelling: 'Philanthropen en fabrikanten zijn geen vogels van dezelfde veeren'; Bronsberg overlaadt de ondankbare arbeiders met weldaden, door het volle loon uit te blijven betalen wanneer de fabriek verwoest is.

Ook de arbeidersfiguur bij Dickens, Stephen Blackpool, moest verdubbeld worden. Bij Cremer vinden we als zijn geestverwant: Abel, de gelovige, berustende

bewijs van Cremer's talent, dat hij de tendenz zoo goed verbergt, maar de voorstelling der werkelikheid is verwrongen.
Omgekeerd zegt Keller, in het bovengenoemde artikel, dat *Hanna de Freule* geen bepaalde tendenz had. De industriële toestanden moesten alleen dienen als achtergrond voor een 'boeiend' boek. In de *Economist* zocht ik vergeefs een bespreking: de ekonomen hebben deze romantiese konkurrent niet au sérieux genomen. Eigenaardig is, dat er ook geen konservatieve-liberale kritiek schijnt geweest te zijn, die Cremer om zijn

zijn publiek.

Bij de opzet van de roman stond *Hard Times* van Dickens hem voor de geest. Bounderby, de egoïstische parvenu-fabrikant, wordt verkleed tot de harteloze Degen. De kleuren zijn vergrofd tot een echte karikatuur: de rijke fabrikant komt bij voorkeur ten tonele met een 'glimmende mond' van de pas genoten smulpartij, en blijkt later de schurkachtige verleider geweest te zijn van Hanna's moeder. Voor Cremer kon zo'n man niet een geachte stand vertegen woordigen: zijn schoonzoon Bronsberg, de model-fabrikant naar Cremer's opvatting, staat dus naast hem. De slechte fabrikant krijgt zijn straf door een beroerte, als een arbeidersoproer dreigt; de goede herstelt de maatschappelike orde. Degen verkondigt de stelling: 'Philanthropen en fabrikanten zijn geen vogels van dezelfde veeren'; Bronsberg overlaadt de ondankbare arbeiders met weldaden, door het volle loon uit te blijven betalen wanneer de fabriek verwoest is.

Ook de arbeidersfiguur bij Dickens, Stephen Blackpool, moest verdubbeld worden. Bij Cremer vinden we als zijn geestverwant: Abel, de gelovige, berustende

bewijs van Cremer's talent, dat hij de tendenz zoo goed verbergt, maar de voorstelling der werkelikheid is verwrongen.
Omgekeerd zegt Keller, in het bovengenoemde artikel, dat *Hanna de Freule* geen bepaalde tendenz had. De industriële toestanden moesten alleen dienen als achtergrond voor een 'boeiend' boek. In de *Economist* zocht ik vergeefs een bespreking: de ekonomen hebben deze romantiese konkurrent niet au sérieux genomen. Eigenaardig is, dat er ook geen konservatieve-liberale kritiek schijnt geweest te zijn, die Cremer om zijn

[illegible] nauwkeuriger toezien, blijken ze eveneens weggelopen uit de Engelse sociale roman. De modelfabrikant en de ontwikkelde, voor zijn recht opkomende arbeider heeft Cremer waarschijnlik bij Mrs. Gaskell leren kennen. Er zijn tonelen die duidelik aan *North and South* herinneren. En hoe onwerke-

[p. 156]

lik staan die Engelse verbeeldingen in de toenmalige Nederlandse samenleving! Ze steken namelik af tegen de fabrieksbevolking, zoals Cremer zich die hier te lande voorstelt: door armoede gedegenereerd, door gebrek aan onderwijs en opvoeding dom en bijgelovig, door afgunst op de rijken en door verslaafdheid aan de drank licht vatbaar voor opruïng. Voorlopig weet de aspirant-modelfabrikant met die 'onmondige kinderen' geen raad, en speelt hij de verlichte despoot, als hij door het ontslag van Glover 'de geest van dreigend verzet' wil breken. Zelfs eist hij eerbied voor de onmenselike Degen, die hij tegenover de arbeiders 'je wettige heer' noemt. Tegen het einde van de roman, als een overstroming de spanning moet helpen versterken, verloopt Bronsberg's heldenmoed geheel in melodramatiese onnatuur.

Nog onmogeliker is de figuur van Glover. Hij heeft geen onderwijs gehad en kan zelfs zijn naam niet schrijven. Toch houdt hij redevoeringen met welverzorgde, beeldrijke retoriek. Daardoor wil de schrijver te kennen geven dat zijn held even ontwikkeld als begaafd is. Waar hij dat alles vandaan heeft, blijft in die omgeving een raadsel. Diezelfde leider en welsprekende pleiter is tegelijk schrikbarend dom, als hij goedgelovig alles aanneemt wat de ontslagen, schurkachtige fabrieksbaas Binzer, een opruiende 'duivel-souffleur' - gelijk Cremer naïef zegt - hem op de mouw speldt. Ook Binzer is met al zijn duivelse list zelf de verpersoonlikte domheid [43]. Deze lichtgelovigheid van Glover was voor Cremer een noodzakelikheid. Immers, de revolutionaire stemming was tegenover Degen, de schurk, gerechtvaardigd, tegenover Bronsberg ongeoorloofd. De sympathie voor Glover kon alleen gered worden door hem het slachtoffer van misleiding te maken. Tot beter

[43] Het onedele is dan ook, voor Cremer, in de grond domheid. Zie het slot van Hoofdst. 41: 'Of 't altijd zoo klaar mocht wezen dat al, wat onedel en laag en onrein is, in 't einde zal blijken domheid te zijn, ontzettende *domheid*.' Bronsberg's overtuiging is dan ook 'dat geld en altijd meer geld, den arbeider niet zal baten op den duur.' Kennis hebben ze nodig. Ook Hanna zou zich 'gelukkig en tevreden voelen door opvoeding en onderwijs' (Hs. 36). Als tegenstelling is het 'bijgeloof' van Glover's moeder bedoeld.

[44] Tegen het einde van Hoofdstuk 57.

verliefd op dergelijke symboliek, een klassenverzoening. ‘Kom aan Glover, 't is goed dat de arbeid en 't kapitaal elkaar de hand eens geven’[44]. In het bezit van een lieve vrouw en een vaste betrekking voelt Glover zich dan, na zijn revolutionaire vergissing, volkomen tevreden.

Op het verschillend standpunt van Cremer en Dickens tegenover het industriële vraagstuk hebben wel al gewezen: Cremer kiest allerminst partij tegen de liberale ekonomie, die Dickens bestrijdt. Sterker is het verschil tussen Cremer en Mrs. Gaskell. De vergelijking van een paar taferelen kan dat verduideliken. In *Hanna de Freule* en *North and South* beide vinden we een jonge teringlijdster, vermoord door het katoenstof in de spinnerij. In de Engelse roman wordt de predikantsdochter Margaret aan dat ziekbed gekweld door sociale wroeging, als ze haar lot vergelijkt met dat van het arme slachtoffer; in de Nederlandse roman krijgt de fabrikantsdochter Nelly, die een

[p. 157]

liefdadigheidsbezoek in dat armoedige, maar gelovig-tevreden gezin brengt, ‘een kalm, ja zelfs een dankbaar gevoel’[45]. Treffender is de tegenstelling van de werkstakingsonlusten, blijkbaar door Cremer aan Mrs Gaskell ontleend. Bij de Engelse schrijfster staan we midden in de werkelikheid: de fabrikant Carson zal de staking breken; arme Ieren zijn aangevoerd en nemen de plaatsen van de stakers in. Als ‘onderkruipers’ achtervolgd, worden ze in de fabriek gehuisvest. Een verbitterde menigte verzamelt zich voor het buiten van de fabrikant, die op het bordes de stakers tegemoet treedt, vertrouwende op de aanrukkende soldaten. Eén enkele steen worp kan de spanning breken. En als werkelik de noodlottige uitbarsting zal komen, wordt Carson gered, doordat Margaret hem met haar lichaam dekt. Bij Cremer redt Hanna de Freule de fabrikant Bronsberg op dezelfde wijze. Maar hoe puilt de melodramatiese onnatuur aan alle kanten uit! In plaats van een tot woede en wanhoop gedreven menigte, een dronken, joelende en scheldende troep, door vrouwen aangevoerd, die met hun welbespraaktheid een langdurige ruzie maken. Aan levensgevaar geloven we ternauwernood[46]. Opnieuw zien we, dat Cremer, door zijn voorstelling van Nederlandse stakingsopstootjes onder te schuiven, de Engelse werkelikheid tot een parodie vervormt. Over de hoofdpersoon, Hanna, waarin de onnatuur het toppunt bereikt, kunnen we hier zwijgen.

Dat Cremer niet te gast gaat bij Disraeli en Kingsley, al kent hij wellicht hun sociale romans[47], zal u, na de gegeven karakteristiek niet verwonderen. Voor de wrede werkelikheid en de anti-liberale strekking van de politicus heeft hij niets gevoeld; ook bij Kingsley kan hij weinig van zijn gading gevonden hebben. Tekenend voor Cremer is, dat hij de predikant van het dorp in de schaduw, en buiten de staking laat: hij mag alleen even voor den dag komen om de liefdegaven van Bronsberg anoniem aan het huis van Abel te bezorgen.

De Engelse interventionnistiese denkbeelden van rondom 1850 werden dus bij Cremer vertroebeld door zijn liberaal konservatisme[48], en aangelengd met het sausje van zijn zoetelike romantiek. Toch konden ze hier te lande juist toen, in een tijd van opkomend radikalisme[49], door gemoedsvertedering een sociale faktor worden. Een geestdriftig beoordelaar, Aart Admiraal, prijst dit ‘mooie boek’, omdat het de geneesmiddelen aan wijst’: ‘met zulke Nederlanders in de voorhoede komen wij tot het bewustzijn van hetgeen ons nog ontbreekt’[50].

Als dezelfde criticus Cremer noemt ‘den tooverachtigen bloemist onzer samenleving, den dichterlijksten onzer jongere romanschrijvers’, dan zijn we geneigd aan die karakteristiek een ironiese uitleg te geven: juist die ‘dichter-

45 Vgl. Cap. XIII van *North and South* met Hoofdstuk 16 van Cremer's roman. Na het boven gezegde is het begrijpelik, dat Cremer meer ingenomen was met deze latere roman van Mrs. Gaskell dan met het revolutionaire *Mary Barton*.

46 Vgl. Cap. XXVII van *North and South* met Hoofdstuk 38-39 van Cremer's roman.

47 Kingsley werd al vroeg in vertaling bekend gemaakt door M.P. Lindo. In 1855 verscheen *Gist, Een Vraagstuk*; in 1858 *Twee jaren geleden*. Opmerkelik is dat hij Alton Locke niet vertaalde. Of was een ander hem vóór geweest? Over de bekendheid van Disraeli's romans hier te lande heb ik niets gevonden.

48 Ten overvloede blijkt dat duidelik uit de merkwaardige *Brief van Jan Stukadoor, metselaar, onder toezicht gesteld van zijn neef den hulponderwijzer B.*, gericht ‘aan alle Nederlandsche werklieden, leden en geen-leden der Internationale’, van het jaar 1871.

49 Daarbij mag niet vergeten worden, dat de radikale stromingen zich toen nog in een zeer beperkte kring vertoonden. In *De Gids* van omstreeks 1870 zien we nieuw en oud vreedzaam naast, of onharmonies door elkaar. De mening Van Blok (*Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* VIII, 216): ‘Zoo was omstreeks 1870 alom in den lande de polsslag van een krachtig geestelijk leven merkbaar’ lijkt mij te optimisties. De nieuwe ideeën waren er, en groeiden, maar ‘alom’ merkbaar waren ze allerminst. Was dat waar, dan zou dat krachtige leven zich waarschijnlijk in een belangrijker litteratuur weerspiegeld hebben.

Hugo Sanders – Jacob Cremer, 1952:

Eerste sociale roman

Een echte sociale roman was *Hanna de Freule* (1873). Cremer's onderwerp is hier de botsing van kapitaal en arbeid. De fabrikant Degen wordt getekend als een man, die voor zijn arbeiders niet het minst voelt en niet van plan is toe te geven aan hun rechtvaardige eisen en verlangens: loonsverhoging, vermindering van arbeidsduur, geen kinderen in de fabriek. Cremer stelt hem voor als een monster van egoïsme. Om niet de indruk te wekken, dat hij deze parvenu ziet als een vertegenwoordiger van alle fabrikanten, plaatst hij als compagnon naast Degen zijn toekomstige schoonzoon Bronsberg, die ernstig tracht het lot van de arbeiders te verbeteren en niet onwelwillend staat tegenover hun rechtvaardige eisen. Onder de arbeiders is Wouter Glover de ideale figuur. Hij treedt op als woordvoerder van zijn makkers. Maar deze edele arbeider laat zich te veel op sleeptouw nemen door een leugenachtige fabrieksbaas, zodat hij de juiste verhoudingen uit het oog verliest. Naast Wouter als het type van de moderne arbeider, staat Abel als de ouderwetse werkman, die zijn lot met tevredenheid draagt, in

1 a. w. bl. 165.
2 *De Gids*, 1869, I, bl. 285.

81

alles de wil van God ziet, en tegen dreigementen en oproerige handelingen is. Cremer beschrijft nu de groeiende ontevredenheid van de arbeiders. Zij houden bijeenkomsten, formuleren hun eisen en sturen afgevaardigden naar de twee fabrikanten. Bij een eerste onderhoud maakt Degen zich zo kwaad over de „brutale" eisen van het werkvolk, dat hij — na een min of meer dreigende houding van Glover — door een beroerte wordt getroffen en even later sterft. Bronsberg tracht de arbeiders tot kalmte te brengen met de verzekering, dat hun klachten onderzocht zullen worden. De arbeiders weten dat Bronsberg niet ongenegen is verbeteringen aan te brengen, maar door het werk van enkele opruiers stellen zij hun eisen nog hoger en dreigen met staking. Bronsberg wil niet toegeven aan onredelijke en onmogelijke verlangens en zeker niet onder dreigementen. De staking breekt uit. Een overstroming verwoest de fabriek, zodat de arbeiders wel gedwongen zijn tot werkeloosheid. Bronsberg krijgt dan langzamerhand zijn invloed op de arbeiders terug. De fabriek zal weer opgebouwd worden, terwijl het loon ondertussen doorbetaald wordt. Bronsberg zal de verbeteringen, die hij al lang van plan was, doorvoeren. Kapitaal en arbeid verzoenen zich. Tussen al deze gebeurtenissen treedt de arbeidster Hanna, onwettig kind van Degen, op als reddende engel.

De meeste figuren in deze roman zijn niet bijzonder geslaagd: het gewone euvel in Cremer's grotere werken. Zo blijft het een raadsel, hoe Hanna, die toch op zijn minst als een zwakzinnige figuur wordt getekend, later nog een geschikte persoon voor een huwelijk kan zijn. Het lag meer in de lijn van de verwachting, dat zij in een gesticht terecht zou komen. Dergelijke tegenstrijdigheden treffen we ook bij andere figuren aan. Ze verminderen de litteraire waarde van het boek aanmerkelijk. De toon van het werk is dikwijls sentimenteel, gezwollen en pathetisch: eveneens een fout, die Cremer in zijn romans nooit heeft kunnen vermijden. Deze tekortkomingen veroorzaken de onwerkelijke en onechte sfeer, die over dit verhaal hangt.

Cremer's bedoelingen zijn overigens duidelijk genoeg. Hij wil op de eerste plaats laten zien, dat er een andere mentaliteit onder de arbeiders aan het opkomen is. Naast de arbeider, die in alles berust, staat de jonge, krachtige arbeider, die voor zich zelf en voor zijn kinderen een betere toekomst eist. De schrijver staat niet helemaal afwijzend tegenover deze nieuwe houding. Hij erkent het recht van de arbeider om op te komen voor zijn belangen. Loonsverhoging, vermindering van werktijd, afschaffing van kinderarbeid, een betere inrichting van de fabrieken wat betreft hygiëne en veiligheid zijn volgens hem dringend nodig. Hij weet echter ook, dat de arbeiders in hun eisen onredelijk kunnen worden, vooral als zij zich te veel laten beïnvloeden door allerlei oproerige elementen. Vandaar staat de schrijver aan de kant van de arbeiders, als zij hun verlangens kenbaar maken

82

aan Degen, maar niet, als zij onder bedreiging van staking hun onredelijke eisen stellen aan Bronsberg, die reeds verschillende verbeteringen heeft toegezegd. Cremer is tegen revolutionnaire gewelddaden: daar ziet hij voor de arbeiders geen heil in. Het is overigens uit zijn werk niet duidelijk op te maken of hij staking geheel en al afkeurt. Verbetering van het lot der arbeiders verwacht hij van een goede verstandhouding tussen kapitaal en arbeid. Daarom wekt hij niet op tot klassestrijd, maar stelt als ideaal, dat fabrikanten en arbeiders elkaar zullen vinden, om in wederzijds begrijpen tot verbetering van arbeidsvoorwaarden te komen. Dat Cremer in zijn tijd, toen de klassestrijd nog niet de scherpe vorm van later jaren had aangenomen, deze oplossing voorstond, is niet zo vreemd. Dickens, die evenmin voor revolutionnair optreden was, zocht de oplossing in dezelfde richting. Het is trouwens van weinig belang, hoe Cremer zich een oplossing dacht voor deze vraagstukken. Het voornaamste is, dat hij de erbarmelijke toestand, waarin de arbeiders verkeerden, ook in dit werk signaleert; dat hij hun recht op verbeteringen erkent en bepleit; dat hij toont iets te begrijpen van de geest, die onder de arbeiders begon te groeien.

Hanna de Freule is de eerste roman in onze literatuur, waarin het sociale vraagstuk aan de orde komt. Voor de eerste maal klinkt hier de stem van de ontwakende arbeidersklasse. Bij al de gebreken die het werk heeft, mag men dit feit niet uit het oog verliezen.

Toen Cremer dit werk schreef, stond hij onder invloed van Dickens. *Hard Times* heeft hem tot voorbeeld gediend.[1] Toch moet deze Engelse invloed niet overdreven worden. Dat Cremer voor zijn werkstaking niet kon steunen op gebeurtenissen in ons eigen land, zoals beweerd is, blijkt minder juist.[2] Ook de achterlijkheid in ontwikkeling, die Cremer's arbeiders kenmerkt, en de afwezigheid van elke organisatie beantwoorden meer aan Nederlandse dan aan Engelse toestanden. Het blijft echter waar, dat Cremer in dit werk veel aan Dickens te danken heeft. Dat *Hanna de Freule* ver beneden *Hard Times* staat, ofschoon dit lang niet Dickens' beste werk is, zal niemand verwonderen.

Al hebben we een werkelijk sociale belangstelling bij Cremer gevonden, toch is dit geen reden om hem voor te stellen als een pionier. Een Nederlandse Dickens kan men hem niet noemen, hoeveel hij ook overeenkomt met deze schrijver. Was hij zijn tijd niet vooruit, hij ging in ieder geval met zijn tijd mee. Revolutionnair was hij zeker niet, conservatief als een Tollens, Ter Haar of Beets evenmin. Hij volgde de veranderingen, die zich op maat-

1 De Vooys heeft dit aangetoond in zijn reeds genoemde studie.
2 De Vooys, a. w. bl. 31; Brugmans, *De Arbeidende klasse*, bl. 216 en 258 v.

83

schappelijk en economisch gebied aan het voltrekken waren, met belangstelling, en trachtte met zijn geschriften mee te werken aan het tot stand komen van betere verhoudingen. Aan Van Koetsveld, Multatuli en Cremer is het te danken, dat de belangstelling voor sociale vraagstukken in onze literatuur ook vóór 1880 tot uiting komt.

M.J.P.M Weijtens – Nathan en Shylock, 1971:

Zeer goed wordt deze tegenstelling geïllustreerd door twee drama's, namelijk 'De val van Jeruzalem', een drama van Van Lennep en De Bull, en 'Thirsa', een werk van Rhijnvis Feith. Laatstgenoemde heeft het beroemde gegeven dat verhaald wordt in 2 Makk. 7 gedramatiseerd: de marteldood van de zeven Makkabeese broeders en hun moeder. Deze Joden zijn de verpersoonlijking van de trouw aan het éne ware geloof. Op een gruwelijke manier moesten zij dit met hun dood bekopen. Ook Simon, de hoofdpersoon uit 'De val van Jeruzalem', sterft voor zijn 'trouw'. Het verschil tussen hun beider marteldood is echter, dat Thirsa sterft vóór de komst van Christus en Simon erna. Simon heeft een slecht motief: trouw aan wat hij ten onrechte het ware geloof noemt. Thirsa is moedig, volhardend en godvrezend; Simon daarentegen is vermetel, koppig en hoogmoedig.(36)

De Joden hebben Christus verworpen en hem overgeleverd aan de Romeinen. Zij zijn schuldig aan zijn dood en hebben hem indirect zelf vermoord. Dit betekent, dat zij zich schuldig maakten aan de ergste misdaad die denkbaar is: die van godsmoord. Bijna alle auteurs uit die tijd huldigden nog deze mening, zij het, dat velen belangrijke nuances aanbrachten. Cremer laat in zijn roman 'Hanna de Freule' het gewone volk herhaaldelijk de Joden als zodanig uitschelden. Het volk fluistert, 'dat Elie God den Here mee gekruist heeft'(37) De auteur, die overigens zelf een andere mening toegedaan is, beschrijft, hoe de negentiende-eeuwse Joden nog als medeschuldig aan de kruisdood beschouwd worden. De in feite goedige en zachtmoedige Elie krijgt zo iets geheimzinnigs, iets huiveringwekkends.

De Joden doodden niet alleen Christus, zij haten nu eveneens de christenen. 'Die natie is zeer veranderd sedert den dag waarop hare vaderen den Messias naar den Kalvarie-berg sleepten. Zij is in vele opzichten ontrouw aan hare overleveringen geworden, maar in die van haat tegen het christendom toont zij ene volharding, waarover de schimmen der oude Farizeeën zich in de graven mogen verheugen', aldus een anomieme schrijver in het blad 'Catholijke Nederlandsche Stemmen'.(38)

Maar slechts een minderheid der auteurs is zo fel in haar oordeel. Behalve enkele katholieke auteurs gelooft ook niemand meer in bloedsprookjes. (Dit neemt overigens niet weg, dat Shylock, die met eigen hand een pond vlees uit het lichaam van een christen wilde snijden, nog in de toenmalige Nederlandse literatuur rond-

hieronder pag. 135 vlg.)

Minstens even interessant als Simon is Elie Mager uit Cremers sociale roman 'Hanna de Freule', die hij in 1872 publiceerde. Elie speelt een tamelijk belangrijke rol in deze roman, ook al blijft hij een figuur op de achtergrond. Maar, en dit is een wezenlijk verschil tussen figuren als Elie en Simon enerzijds en de ongunstige typen anderzijds, Elie is geen figuur uit het duister. Dit kan eigenlijk ook niet, want zij verschillen juist hierin wezenlijk van de ongunstige typen, dat ze door de schrijvers (en lezers) in hun doen en laten geobserveerd kunnen worden. Wij ontmoeten hen op straat of in een tamelijk open winkel. Iedereen kan controleren wat ze doen. Hun huiselijk leven, en dit hebben veel van deze Joden, speelt zich dan wel in een besloten ruimte af, maar het mist het geheimzinnige van dat der typen.

Voordat we met ons betoog verdergaan, willen we terwille van de duidelijkheid een nieuwe term invoeren. Die portretten van Joden, die vooral berusten op waarneming en die zich dus wezenlijk onderscheiden van die der gunstige en ongunstige typen, zullen we typeringen noemen. In het vervolg van ons betoog krijgt dit begrip 'typering' nog meer inhoud.

Elie Mager is een uitdrager. 'Veeltijds ziet men hem in het portiek van zijn woning. Zijn grijs kroeshaar is steeds gedekt door een ros geworden hoed met een rouwband erom. De jongens zeggen, dat Elie altijd in den rouw is over Van Speyk, wiens portret met een grote vochtvlek erop, in 't midden van oude baggerlaarzen, ijzeren kettingen, tinnen lepels, broeken, korsetten, mosterdpotjes, kastanjevazen en allerlei geel en groen glaswerk voor het smalle venster is uitgestald.' Hij is enerzijds een echte scharrelaar, hebzuchtig en tuk op geld, anderzijds blijkt hij op belangrijke momenten erg gul. Hij is een praatzieke, goocheme, reeds wat oudere man, allerminst trots op zijn lelijke zoon Izak. Maar toch prijst hij God, dat Hij de schoot van zijn bedillerige, dikke Saartje vruchtbaar heeft gemaakt.

Karakteristiek voor schrijvers van typeringen is het feit, dat zij proberen hun Joden een eigen taaltje te laten spreken. Zij laten hen te pas en te onpas klanken aspireren, mengen enige Jiddische termen door hun zinnen, soms ook Joodse reli-

We noemden Elie een figuur op de achtergrond. In feite is hij een eenzame gestalte, levend temidden van een vijandige christelijke wereld en in een gezin dat hem eigenlijk niet zo dierbaar is. Zijn grote liefde gaat uit naar Hanna de Freule. Zij is het kind van Esther, het meisje waarvan hij vroeger echt gehouden had en dat door een christen verleid was. Deze verleider, de plaatselijke fabrikant Daniël Degen, had haar echter in de steek gelaten en zij was niet ver van het dorp in een greppel doodgevroren. Het kind had zij zoveel mogelijk met haar eigen lichaam beschut. Niemand kende de ware toedracht van dit drama behalve Elie. Degen wist hem echter voor een flink bedrag te bewegen zijn mond te houden. Heel zijn leven treurt Elie om het lot van de schone Esther. Hanna wordt als een christen opgevoed, maar eigenlijk door ieder verwaarloosd. Zij droomt soms een vader te hebben die op een kasteel woont en wordt zo spottend 'Hanna de Freule' genoemd. Elie helpt de liefelijke Hanna zoveel hij kan en hij poogt haar weer een Joodse opvoeding te geven. Langzaam leert zij haar ware afkomst kennen, maar toch blijft zij uiteindelijk christen. De dochter van Esther ging voor het Jodendom verloren. Elie is een eenzame verliezer, maar hij heeft zich in zijn strijd altijd een edel mens getoond. De auteur tekent met een zekere vertedering deze strijd van Elie. Voor het thema had hij zich waarschijnlijk laten inspireren door Scotts: 'The Surgeon's Daughter'. Graag gebruikt hij bij de tekening van Elie een zekere humor, die soms wel eens al te gemakkelijk aandoet. Aardige voorbeelden zijn de volgende passages, waarin de protestants opgevoede Hanna door Elie met het Jodendom geconfronteerd wordt.

'Toen heeft Elie haar de handen boven het hoofd gehouden en zo wonderlijk erbij gepreveld, alsof hij bad. Maar bidden zal het niet geweest zijn, want den hoed heeft hij niet afgenomen. –En toen hij het gedaan had, heeft zij niet durven spreken.– En zij is bang geworden, toen hij opnieuw zacht heeft gezegd, dat er niemand was in de wereld die Hanna waarachtig liefhad dan Elie alleen. 'Dit komt', heeft hij nog zachter gefluisterd, 'omdat de christenen slecht zijn en leven buiten de Wet. Jij, Hanna, bent Esthers kind. Daarom heb ik je lief, want Esther was een Jodin; en ik heb haar liefgehad vóórdat ik Sara tot vrouw nam, en vóórdat Esther was afgedwaald om zich te keren tot de afgoden en neer te liggen in de tenten der kinderen Belials.'(73)

Het volgende gesprek vindt een flinke tijd later plaats, als Hanna een mislukte poging tot zelfmoord heeft gedaan. Elie zegt, dat het verkeerd was geweest om zelfmoord te plegen. 'En je moeder had je dan nooit weergezien, kind! Wat met de heidenen begraven is, wordt niet met de Joden verlost. –Ken ik den Talmoed van de Mischna tot de Gemara! Weet ik van Mozes en de profeten! – Waar Esther is, dát weet God almachtig; maar vader Abraham zal zijn kinderen verzamelen in zijn schoot, totdat de Verlosser zal gekomen zijn. En Esther mag haar kind niet verliezen, omdat ze het met haar eigen lichaam verwarmde, toen ze ging in de duisternis.' 'Kunnen de christenen niet in Abrahams schoot komen? ' zegt Hanna snel. 'Te klein.', is Elies antwoord. En dan, als hij Hanna met gefronste wenkbrauwen voor

van achteren een diepe plooi in de jas, terwijl hij zegt: 'Doe nou assieblief van voren je jas ereis dicht, vriendlief?' Verwonderd merkt de onnozele boer, dat de jas van voren precies aansluit, en zegt: 'Dat 's raar, nou zit ie krek goed. Maar hoe is het achter, zit ie daar glad? ' 'Als een velletje om een aal', zegt de kleerkoop en houdt de hand op de schouder van zijn slachtoffer, om hem te beletten een stap voorwaarts te doen en daardoor te voelen, dat hij van achteren vastgehouden wordt.'(58)

De grasmaaier koopt braaf de te grote jas. Opvallend is het, dat de auteurs de kleine Jood deze overwinninkjes gunnen. Wanneer het echter om zeer belangrijke zaken gaat, dan wint de christen. Uiteindelijk verliest de Jood, dat is zijn noodlot en misschien wel zijn plicht.

'Negotie hèb geen hart, wèl een ziel, da's de massel'. Dit laat Cremer in zijn roman 'Hanna de Freule' de Joodse uitdrager Elie Mager uitroepen in de hitte van de onderhandelingen over de aankoop van een ketting. Hiermee is Elie getypeerd en met hem vele Joden in de literatuur. Bijna allen houden zich bezig met sjacheren. Handelslust vervult hun leven en bepaalt hun doen en laten. Maar houdt zij eigenlijk na hun dood op? Gerrit van der Linde maakte in zijn 'De gedichten van de Schoolmeester' een grafdicht, getiteld 'Op een genereuzen Jood.' Het luidt:

'Die mij hier weêr uithelpt, 't zij door geweld of list,
Krijgt f. 2,50 vrij geld, benevens het hout van de kist.'

De Joden zijn zo druk bezig met handelen, dat ze voor God minder tijd hebben. Het beeld van het gouden kalf is hiervan het symbool. Multatuli spot er een beetje mee. Hij constateert in zijn 'Woutertje Pieterse', dat de Joden de laatste eeuwen Jehova weinig reden tot toorn hebben gegeven. Zij zijn hem nooit afgevallen. 'Van bokken- en kalverdienst is geen sprake nu, op den ritus na van dat éne kalf . . . 't gouden dat in effekten is. Maar de 'Heer' zal wel genoeg met zijn tijd zijn meegegaan, om dát onontbeerlijk rund door de vingers te zien'.(59)

De meeste auteurs leggen een direct verband tussen deze handelslust en de

zich heen ziet staren, herneemt hij snel: 'Maar —als de Heere Koning toch 't recht heeft van 't natraliseren. Watblief! '(74).

Als roman kan 'Hanna de Freule' niet geslaagd genoemd worden. Hierop gaan we in een volgend hoofdstuk verder in. (pag. 139 vlg.) Ook de persoon van Elie Mager is niet helemaal geslaagd. Zijn portret is enerzijds een aardig portret van een Jood, zoals de auteur die in de Betuwe persoonlijk ontmoet heeft. Maar anderzijds moet hij toch nog voldoen aan het stereotiepe beeld van de hebzuchtige Jood. Het handelen van Elie krijgt zo iets tegenstrijdigs. Desondanks, na al het bovenstaande, is het inmiddels wel duidelijk dat Elie weinig gemeen heeft met de traditionele typen.

Van Lennep en Cremer namen hun typeringen op in het grotere geheel van een roman. Dit deed in zeker opzicht ook Multatuli in zijn 'Woutertje Pieterse'. Op een onnavolgbare wijze tekende hij het bonte leven in de Amsterdamse jodenhoek, waarbij hij overigens zich meer interesseerde voor dat bonte leven zelf dan voor de individuen die het leidden. Multatuli kéék uit zijn ogen en hij keek zijn ogen uit. Hij vroeg zich onder meer af, 'wie toch de waren consumeerde die hier in onafzienbare rijen van kraampjes werden tentoongesteld. De woorden 'rij' en 'kraam' zijn wel wat weids. Orde en regel was er niet: alles stond en lag vol. En wat de kraampjes aangaat, de meeste kooplieden hadden deze weelde gesupprimeerd en spreidden hun goederen op 'n oud zeildoek uit. Anderen versmaadden ook dezen omslag en gebruikten de bemodderde straatkeien tot toonbank en uitstalkast. En wat men daar al vond! Daar lag ijzerwerk . . ., neen, zó hoog betitelde de oprechte koopman z'n goederen niet –neem er 'n voorbeeld aan, opgeblazen koprolithen van de Keizersgracht! – hij noemde zich: handelaar in oud roest. De man beweerde niet ijzer te verkopen, hij verkocht roest van ijzer. En zelfs geen verse roest. Hij verkocht oudroest, of oud geroest, of dingen die oud en verroest waren; gewezen voorwerpen vervreten door roest van ouden datum. En op nog lager sport plaatste zich onze koopman. Hij nam de naam aan van de waren 'waarin-i deed' en vond er niets vreemds in wanneer men hemzelf aansprak als de hoogbejaarde oxyde van 'n voormaligen spijker: hij heette Oudroest. Kan 't nederiger? '(75)

We behandelen 'Woutertje Pieterse' in een ander hoofdstuk (blz. 143 vlg.) Nu volstaan we met te constateren, dat Multatuli allerminst gehinderd werd door de traditionele typen. Dit was evenmin het geval met Van Maurik. Deze schreef geen dikke romans maar bundels schetsen van het Amsterdamse volksleven. Hij tekende verschillende Joden, allen in hun doen en laten 'gefotografeerd' op de Amsterdamse straten. De meeste van deze schetsen ontstonden in het laatste kwart van de eeuw, bijna vijftig jaar nadat er in heel West-Europa een algemene typeer- en karakteriseerwoede was opgekomen. (Zie voor Van Maurik verder pag. 141 vlg.) In Frankrijk verschenen er omstreeks 1840 talrijke 'Physiologies'. Het dagelijks leven werd in deze schetsen zo nauwkeurig mogelijk gekopieerd. Vaak werd een schets geïllus-

omdat hij in Noord-Nederland de dorpsnovelle introduceerde. Daarmee geldt hij te onzent als de vader van een genre dat een bloeiend bestaan zou gaan leiden, vooral als het later uitgegroeid is tot de streekroman.

Maar Cremer heeft nog op een ander gebied pionierswerk verricht. Hij schreef de eerste sociale romans in onze letterkunde. In zijn werk worden niet alleen allerlei misstanden aan de kaak gesteld, Cremer gaat verder. Zijn roman 'Hanna de Freule'

uit 1873 confronteert ons met arbeiders die daadwerkelijk voor lotsverbetering strijden. Deze boeken werden gelezen en vonden weerklank. Cremer had met een ander werk, 'Fabriekskinderen', zelfs meer succes dan Multatuli met zijn 'Max Havelaar'. Het verschijnen van deze roman leidde indirect tot de kinderwet van Van Houten.(30), terwijl Multatuli ondanks zijn oneindig veel groter talent en ondanks de grote opgang die de 'Max Havelaar' maakte niets concreets bereikte voor de Javanen.

Cremer was aanvankelijk kunstschilder geweest; pas later wijdde hij zich geheel aan de letterkunde. Het schilderende, beschrijvende vormt in zijn letterkundig werk zijn sterkste zijde; zijn dorpsnovellen zijn veel beter geslaagd dan zijn romans. Hij kwam tot het schrijven van romans onder invloed van de door hem hooggewaardeerde Dickens. Deze inspireerde hem eveneens tot zijn sociale thematiek. Cremer was geen revolutionair: hij streed tégen misstanden als kinderarbeid, preventieve hechtenis en te lage lonen, maar verder niet vóór fundamentele veranderingen. Op godsdienstig gebied toonde hij zich een ondogmatisch, vrijzinnig protestant, die verder geen vooroordelen had tegen andere godsdiensten. Wél had hij een afkeer van het rationalisme.(31)

De Joden zijn in zijn ogen handige scharrelaars, altijd tuk op winst. Geld speelt in hun leven een allesoverheersende rol. Maar ze zijn niet kwaadaardig, soms tonen ze zich zelfs gul. Hij beschouwt ze met een lichte spot, niet vijandig; niet zo wantrouwend als Potgieter, maar wél met een zekere hooghartigheid. In één van zijn werken heeft hij iets uitgebreider een Jood getekend, en wel in zijn 'Hanna de Freule'. Het is in de schuur van de Jood Elie Mager, waar de eerste staking uit onze Nederlandse literatuur wordt beraamd. Elie is overigens geen hoofdfiguur in deze roman. Hij blijft op de achtergrond, terwijl de fabrieksarbeiders en de fabrikanten hun hevige strijd voeren. Maar hij is een belangrijke bijfiguur, ook in die zin, dat de verder mislukte roman mede door de aanwezigheid van Elie nog waarde bezit. Voor Cremer was de schildering van een ernstig conflict tussen werkgevers en werknemers veel te moeilijk. De typering van arbeiders in hun strijd om hun rechten, maar ook

blijft op de achtergrond, terwijl de fabrieksarbeiders en de fabrikanten hun hevige strijd voeren. Maar hij is een belangrijke bijfiguur, ook in die zin, dat de verder mislukte roman mede door de aanwezigheid van Elie nog waarde bezit. Voor Cremer was de schildering van een ernstig conflict tussen werkgevers en werknemers veel te moeilijk. De typering van arbeiders in hun strijd om hun rechten, maar ook de uitbeelding van een grootindustrieel, dat alles ging zijn talenten ver te boven. De hoofdpersonen zijn uit hun voegen gerukte helden uit de dorpsnovelle. Maar het kleinere werk, de tekening van de randfiguren, met al hun schilderachtige aspecten, dat lag hem beter. Cremer kon genrestukjes van redelijk gehalte leveren, bijv. de schildering van een Jood in zijn winkel, en wel zoals een niet-Jood hem ziet. Dit houdt in, dat hij hem tegen zijn klanten een taal met een Jiddisch 'smaakje' kon laten spreken, hem aardig in zijn onderhandelingen met een klant kon tekenen, zelfs gevoelig in zijn gesprekken met Hanna, maar daar hield het ook weer mee op. Elie is een godsdienstige Jood. Cremer probeerde ook dit element erbij te betrekken. Hij kende enige termen en gebruiken, maar uiteindelijk wordt Elie als godsdienstige Jood een karikatuur.

Verder doet zich nog een heel interessant verschijnsel voor. In de ogen van Cremer zijn alle Joden hebzuchtig en door hun hebzucht onbetrouwbaar. Elie Mager was een Jood, dus ook Elie moest zijn ware aard tonen. Hij is dan ook allerminst betrouwbaar en laat zich gemakkelijk omkopen. Zelfs belooft hij aan de

verleider en onteerder van zijn geliefde Esther, dat hij voor ieder diens schurkenstreken verborgen zal houden, hoewel deze verleider de dood van Esther indirect op zijn geweten heeft. Hij beantwoordt dus in veel opzichten aan de kenmerken van het ongunstige type.. Maar de milde schilder Cremer beperkte zich allerminst tot het reproduceren van een erkend type. De figuur Elie bood hem juist de gelegenheid om zijn beschrijvingscapaciteiten te tonen. Zo werd Elie niet een type, maar vooral een typering, die echter nog duidelijk de sporen vertoonde van Cremers vooroordelen. Daardoor kreeg Elie iets tweeslachtigs. De Jood die uit hebzucht het met de schender van zijn aanbedene op een financieel akkoordje gooit, blijkt een gulle en zelfs zeer sympathieke figuur te zijn. (Zie ook hierboven pag. 44 vlg.)

De criticus J. ten Brink werd gecharmeerd door het portret van de goede Elie en achtte hem de best geslaagde figuur uit 'Hanna de Freule'.(32) In zijn kritieken pleit hij trouwens voor verdraagzaamheid tegenover Joden en betreurt hij het, dat het woord 'Jood' als scheldwoord wordt gebezigd. Hij vindt het ook onjuist, dat iemand als Dickens de beruchte Fagin uit 'Oliver Twist' steeds van het predikaat

Potgieter en Busken Huet. Juist in de literaire produkten van de zogenaamde 'vrije burgers' ontmoeten we vaak de ongunstige Joodse typen. En wel vooral in hun werk van na 1850. Verschillenden gebruikten deze ongunstige typen vrijblijvend, als romantisch motief (bijv. Van Lennep), anderen echter met een dergelijke geladenheid, dat we moeten veronderstellen, dat voor deze auteurs de Jood uit hun verhaal samenviel met de Joden der werkelijkheid (Potgieter, Ten Brink). Daar staat tegenover, dat figuren als Kneppelhout en Van Maurik met veel overgave de Joden verdedigden.

De persoon van Busken Huet illustreert op interessante wijze de ambiguïteit, die kenmerkend was voor de houding van vele zijner tijdgenoten. Hij was gevoelsmatig een antisemiet, die echter rationeel, als waar zoon van een verlichte tijd, niet achter deze gevoelens kon staan. Hij verdrong zijn antisemitisme meestal, maar soms liet hij zich gaan.

Busken Huet wist zelf in verschillende werken de dwang der typen van zich af te schudden. Dit lukte nog beter schrijvers als Van Maurik en Multatuli. In de tweede helft der eeuw tekende men de Joden hoe langer hoe meer zoals men ze in de werkelijkheid observeerde. Verschillende van deze 'typeringen' zijn geslaagde portretten van Joden uit het Nederland der vorige eeuw. Multatuli maakte zelfs een prachtige schildering van de Amsterdamse Jodenbuurt. Hoewel deze auteurs de Joden met een zekere neerbuigende ironie beschouwden, keken ze in ieder geval naar de Joden der werkelijkheid, naar mensen van vlees en bloed. De Joodse figuren van Multatuli en Van Maurik en ook Elie Mager uit Cremers 'Hanna de Freule' mogen de best geslaagde portretten van Joden uit de vorige eeuw genoemd worden.

De Joden waren zeker geen taboe in de Nederlandse letteren. Maar anderzijds kregen zij ook weer niet zoveel aandacht. Bovendien werd er meer óver hen ge-

schreven dan dat ze handelend voorgesteld werden. Een grote en indrukwekkende Joodse gestalte heeft de negentiende eeuw niet opgeleverd, wél een hele reeks aardig geportretteerde figuren. Het bleek voor die Nederlandse auteurs die hun stiel ernstig opvatten soms een onoverkomelijke opgave om een aan hen vreemde wereld verantwoord uit te beelden. Zo had Mevrouw Bosboom-Toussaint lange tijd het plan om een roman over de Nederlandse Sefardiem uit de zeventiende eeuw te schrijven. Zij moest er echter vanaf zien.

We zagen het: de ongunstige Joodse typen en ook het antisemitisme als zodanig deden zich in de tweede helft der eeuw meer gelden dan vóór 1850, ook al begon men daarnaast de Joden objectiever te observeren. (Beide verschijnselen hingen

Jaap Meijer – Contrastbelichting en carricatuur :het Joodse type bij J.J. Cremer 1827-1880. Heemstede, 1979. Diasporade : een reeks alternatieve Joodse cahiers VII.

Hanna de freule. Appartementencomplex Anna Rooze te Amsterdam, 2010:

M.G. Kemperink – Gedeelde kennis, 2019:

> **vonden wordt, noch door één profeet is geopenbaard.'**[94] De fel anti-orthodoxe gezindheid van zijn werk past in deze visie. Hetzelfde geldt trouwens voor Cremers *Hanna de freule* en *Anna Rooze*. Ook daarin is God niet verdwenen, maar een paar plaatsen opgeschoven. God bestuurt ten slotte alles, maar hij doet dat via de causale wetten. En net als bij Ten Brink worden godsdienst en kerkgenootschap losgekoppeld.

J.J. Cremer, Hanna de freule (1873). In: Alleen halsstarrige joden gebruiken Jiddische woorden – Ewoud Sanders. Neerlandistiek, online tijdschrift voor taal- en lekkerkundig onderzoek. Geplaatst op internet 10 maart 2018.

https://www.neerlandistiek.nl/2018/03/alleen-halsstarrige-joden-gebruiken-jiddische-woorden/

3. **J.J. Cremer, *Hanna de freule* (1873).**

Hanna de freule, een succesvolle roman van J.J. Cremer, gaat over de jonge, donkerharige Hanna, die vanwege haar hooghartigheid 'Hanna de freule' wordt genoemd. Zij is een wees die er gedurende het verhaal achter komt dat haar moeder (Esther) een jodin was. Esther is door de Amsterdamse joden verstoten omdat zij zich heeft bekeerd en van een christen zwanger is geraakt. Daarom heeft Esther altijd geroepen dat zij joden haat.

Hanna wordt geholpen door Elie Mager, een 'voddenjood' die graag met Esther had willen trouwen. Cremer laat Elie diverse keren praten in het Bargoens, 'de gewone huistaal der geringe Joden, een mengsel van slecht Nederlandsch, Duitsch en Hebreeuws' (*Hanna de freule*, p. 213).

De tabel hieronder laat zien uit welke van de bovengenoemde bronnen Gerdes de joodse woorden en uitdrukkingen in *Twee zwervelingen* kan hebben geleend. Slechts drie woorden en uitdrukkingen komen in alle bronnen voor, dertien woorden en uitdrukkingen in twee bronnen en twintig woorden en uitdrukkingen in één bron. Welk bron dat is, wisselt, maar het lijkt erop dat Gerdes de meeste joodse woorden en uitdrukkingen heeft geput uit *De Nederlandsche Jood* (1864) van Louis de Leeuw. Of Gerdes sommige woorden en uitdrukkingen rechtstreeks uit De Leeuw of via het werk van Cremer uit De Leeuw heeft overgenomen, is niet vast te stellen. Zeker is dat de uitdrukking *im jirtse hasschem* ('als God wil') niet in de boeken van De Leeuw voorkomt, maar wel bij Cremer. Kennelijk heeft Gerdes die uitdrukking aan Cremer ontleend. Overigens laat Cremer zijn joodse hoofdpersonen voortdurend in de vragende vorm praten; wellicht was Cremer ook hierin een voorbeeld voor Gerdes.

Trilogie, 2023:

Productgegevens

ASIN : B0CCCHSBJG
Uitgever : Independently published
Publicatiedatum : 20 juli 2023
Taal : Nederlands
Printlengte : 606 pagina's
ISBN-13 : 979-8852973245
Gewicht van item : 1,46 Kilograms
Afmetingen : 20.32 x 3.48 x 25.4 cm

Introductie in Hanna de freule op Youtube, 2026.

Afbeelding 2026:

www.jacobcremer.nl

Laatst bijgewerkt: 6 november 2026.